

ÉRTEKEZÉSEK
EMLÉKEZÉSEK

ÉRTEKEZÉSEK
EMLÉKEZÉSEK

7313

SZERKESZTI
TOLNAI MÁRTON

23325

PATAKI FERENC

BŰNBAKKÉPZÉSI
FOLYAMATOK
A TÁRSADALOMBAN
(A bűnbakjelenség)

AKADÉMIAI SZÉKFOGLALÓ

1991. JÚNIUS 6.

MTAK

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

695191

A kiadványsorozatban a Magyar Tudományos Akadémia 1982. évi CXLII. Közgyűlése időpontjától megválasztott rendes és levelező tagok székfoglalói — önálló kötetben — látnak napvilágot.

A sorozat indításáról az Akadémia főtitkárának 22/1/1982. számú állásfoglalása rendelkezett.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

ISBN 963 05 6535 8

Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest

© Pataki Ferenc, 1993

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

A kiadásért felelős
az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat
az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Zöld Ferenc
Budapest, 1993

Nyomdai táskaszám: 21791
Felelős szerkesztő: Bojtár Anna
Műszaki szerkesztő: Kiss Zsuzsa

Kiadványszám: 135
Megjelent: 4 ív terjedelemben
HU ISSN 0236-6258

Printed in Hungary

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
Könyvleltár 703.6.../19 ..... 93 sz.

„Minden veszély sokat veszít ijesztő mivoltából, ha okait megismerjük”

(Konrad Lorenz)

Társadalmi korszakokat — kiváltképpen a gyors és gyökeres változásokat vagy a súlyos válsághelyzeteket — divatos nyelvi fordulatok, szavak és szótörmelékek is kísérik, alkalmanként akár jellemeznek is. Ezek a nyelvi „nyomjelzők” beszórnak elmúlt évtizedeinket is: tüneteinek és lecsapódásai a közvéleményt hevesen foglalkoztató kérdéseknek vagy a társadalom mélyebben lappangó fejleményeinek. Olykor inkább az értelmiségi közérzet termékei, máskor szélesebben hullámzó közhangulatok tüneteinek.

Napjainkban a nyelvi divatok figyelemre méltó új elemmel bővültek: a *bűnbak*, a *bűnbakképzés* és *bűnbakállítás* szavaival. Újra és újra előkerül a formula; a politikai köznyelv és a zsurnalizmus divatszava lett. Ott vibrál a mindennapi indulatokban és aggodalmakban. Sokan fenyegetve érzik magukat, úgy vélekedvén, hogy titokzatos történelmi erők vagy igencsak megnevezhető társadalmi erőcsoportok erre a szerepre szánják őket.

Mások már eleve elhárító-védekező gesztussal tiltakoznak a lehetséges minősítés ellen, vagy éppen ellenkezőleg: beletörődő rezignációval vállalják sorsukat. Ismét mások — a „nem tudják, de teszik” jegyében — indulat-

gerjesztéssel, politikai célzatossággal újra és újra előállítják azokat a feltételeket, amelyek kedveznek a bűnbakállításnak.

Még akár szórakoztatónak is vélhetnénk, hogy a Mozgó Világ c. folyóirat 1991. évi első száma közreadta az 1990. év „bűnbak toplistájának” tagjaival készített interjúkat, megelégedvén a kellően bizonytalan tartalmú szó gazdag és sugalmazó, mindennapi jelentésudvarával. Hiszen ki ne tudná, ki is az a bűnbak?! De vajon valóban tudjuk-e? Okunk az elegendőnél is több van arra, hogy némileg alaposabban szemügyre vegyük ezt a különös *társadalmi* és egyúttal *pszichológiai* jelenséget.

Mifajta egyéni és kollektív szükségletek vagy kényszerek működnek a bűnbakállításban? Ki és milyen okok folytán szemeltetik ki a bűnbak szerepére? Milyen társadalmi és pszichodinamikai folyamatok húzódnak meg a jelenség hátterében?

Vegyük hát szemügyre kissé közelebbről is a dolgokat! Hátha ezúttal is termékeny lehet, ha a divatok mélyére hatolunk.

1.

Jó okunk van arra, hogy amikor a lehetséges válaszokat keressük az iménti kérdésekre, kelő körültekintéssel járjunk el. Az első szembeötlő tény, amely mindjárt feltűnik: *a bűnbakjelenség egyetemessége* mind társadalmi, mind

pedig történelmi metszetben. A legkülönbözőbb nagyságrendű társadalmi egyesülések — lett légyen szó családról, iskolai osztályról, együtt dolgozó emberekről vagy a nemzeti közösségről — hajlanak arra, hogy bizonyos körülmények között rendre előállítsák a bűnbakot. A család „fekete báránya”, a fiatal csoportok kigúnyoltjai és „Nemecsekjei”, a többiek ellenszenvével és agresszív gyűlölködésével sújtott kolléga, az előítélet áldozata, az indulatokkal övezett, bukott közszereplő mind egyazon jelenség arculatát villantja fel.

Mai tudásunk szerint nem ismerünk sem olyan társadalmi egyesülési és tartós együttélési módot, sem olyan korszakot, amely ne ismerné a bűnbakjelenséget. Időszakonként azonban — miként napjainkban is — mintha a megszokottnál hevesebbé válna az iránta megnyilvánuló igény.

A bűnbakállítás — meghatározott s később szóba kerülő kivételektől eltekintve — rendszerint nem elhatározott s programszerű kiszemelés nyomán zajlik le. Mintha ösztönösen működő, *rejtett folyamatok* hívnák életre, olykor azokat is meglepven, akik e folyamatok tevékeny alakítói.

Maga a szó vajmi kevésbé hasonlít a tudományos fogalmak szikár tárgyyszerűségére. Gazdag örökség hordozója, ám egyúttal metaforikus színezetű is; jelentésének holdudvara tág és bizonytalan körvonalú.

A pszichológiai — kivált a szociálpszichológiai — kutatás bizonyos területein azonban szakszerű terminus technicusnak minősül, amely a kézikönyvekben s a szaklexikonokban is fellelhető. Némi lebegő bizonytalanság mégis körülveszi.

A Magyar Értelmező Kéziszótár (Akadémiai Kiadó, 1978) így határozza meg: „Akire — noha ártatlan — ráfogják a mások bűnét.” Az Akadémiai Kislexikon (1989) is ezt a jelentést közli a szó közkeletű értelmezéseként: „más vétkéért felelőssé tett, más vétkéért szenvedő személy.”

Érdekes módon néhány idegen nyelvű lexikon vagy szakkönyv e fő jelentésárnyalat (hogy ti. „mások vétkéért fizet”) mellett egyéb jelentésváltozatokat is rögzít: „irracionális ellenségeskedés tárgya”; „olyan személy, akit felelőssé tesznek minden hibáért, igazságtalanságért, kárért”; „viseli a felelősséget másokért”. E változatokban főképpen két mozzanat érdemel figyelmet: az *irracionális ellenségeskedés* tényének említése és a *felelősség* eszméje. Mindkettő arra utal, hogy a bűnbak szó jelentésvilága gazdagabb és rejtelmesebb, mint közkeletű, hétköznapi értelmezése, jóllehet ez utóbbi alkotja a magvát.

Maga a szó — „bűnbak” — minden európai nyelvben világosan utal bibliai eredetére (scapegoat, Sündenbock, bouc émissaire, kozjol otpuscsenyija), bár érdekes módon hol a *bűnre* (pl. Sündenbock), hol a *menekvésre* (pl. scape,

otpuscsenyije) teszi a hangsúlyt. A bűnbak eszméjének megteremtése s a benne lappangó pszichológiai tények felismerése az *európai zsidó-keresztény kultúra vívmánya*, jóllehet magát a jelenséget minden kor minden kultúrája ismerte.

Lássuk hát az ősforrást! Mózes III. könyvében olvashatjuk azt a részt, amely az engesztelés napi rítust írja le: az Úr parancsát Mózesnek, amelyet Áron teljesít. Sorsot vet két hibátlan bakra; az egyiket az Uráért áldozza fel. 20. „Miután pedig elvégezi a szenthelyért, a gyülekezet sátoráért és az oltárért való engesztelést, hozza elő az élő bakot. 21. És tegye Áron mind a két kezét az élő baknak fejére, és vallja meg felette Izráel fiainak minden hamisságát és minden vétkét, mindenféle bűneit: és rakja azokat a baknak fejére, azután küldje el az arravaló emberrel a pusztába. 22. Hogy vigye el magán a bak minden ő hamisságukat kietlen földre, és hogy bocsássa el a bakot a pusztában. (. . .) 34. És örökkévaló rendtartás legyen ez nálatok, hogy egyszer egy esztendőben engesztelést végezzenek Izráel fiainak minden bűnéért. És úgy cselekedék a mint megparancsolta vala az Úr Mózesnek.”

Az ószövetségi zsidó társadalomban immáron ritualizált formában és világosan reflektált módon megjelenik egy új eszme: a hagyományos, archaikus társadalmakban jól ismert állat- (és esetenként ember-) áldozat mellett s egyelőre még azzal együtt felbukkan a *bűnbak-*

kiválasztás aktusa. E tény háttérében két alapvetően fontos *kollektív pszichológiai élmény* és hiedelem lappang: az egyéni és kollektív *bűntudat* élménye és tapasztalása, valamint a bűnösséget elkerülhetetlenül szankcionáló *vezeklés átruházhatóságának* hiedelme.

A bűntudat egyike a legtalányosabb emberi élményeknek. „... a bűn érzésének két eredetét ismerjük — írja Freud —, a tekintélytől és későbbiekben a felettes éntől kialakult félelemből származót.” (FREUD, 1982, 388.) Mi több, hajlik arra, hogy a bűnérzést a kulturális fejlődés legfontosabb problémájának tüntesse fel, úgy vélekedvén, hogy „a lelkiismeret agressziója konzerválja a tekintély agresszióját” (i. m. 389.). Mi sem természetesebb hát, mint a bűntudattól való szabadulás makacs készítése.

A vallások egyik — alighanem alapvető — pszichológiai funkciója az, hogy megteremtik ennek ritualizált alakjait (gyónás, bűnmegvallás, bűnbánat, vezeklés). A bűnérzésnek azonban van egy nélkülözhetetlen előfeltétele, nevezetesen — nagyon általánosan szólva — a *Törvény, a normatív princípium léte és tekintélyének feltétlen elismerése*. A bűntudat mindig az egyén és a Törvény különös viszonyában létezik, e viszonyból származik.

Nagyszerű érzékkel ismerte ezt fel Thomas Mann, midőn a törvényalkotó Mózeset idézvén, ezt írta „A törvény” c. novellájában: „A hegynek kövébe véstem az emberi viselkedés ábécéjét, de legyen bevésve a te húsodba és

véredbe, Izrael, úgyhogy mindenki, aki a tízparancsolat egy szavát megtöri, titokban megrémüljön önmagától és Istentől . . . Jól tudom, és Isten is tudja előre, hogy az ő parancsait nem fogják megtartani; és az ő szavai ellen mindenkor és mindenütt vétkeznek majd. De mindenesetre jéghidegség fogja körül annak a szívét, aki azt megtöri, mert az ő húsába és vérébe is be van írva, és jól tudja, hogy a szavak érvényesek.

De átok az emberre, aki felkel és így szól: »Nem érvényesek . . .«” (TH. MANN, 1961, 810—811.)

E szavak azért is bölcsek, mivel világosan utalnak arra, hogy a büntudattól *törvényrombolás* révén is meg lehet szabadulni, kimondván a szót: nem érvényesek. Ez korunk egyik „királyi útja” a bűnbánattól való szabaduláshoz. Ám — s erről ne feledkezzünk meg! — a büntudat és a belőle eredő lelkiismeret-furdalás nélkül nem létezhet a Törvény *pszichológiai valósága* sem.

A mózesi törvények — éppen világosan explicitált és konkrét-kategorikus jellegüknél fogva — először teremtik meg a *bűnösség reflektált, tömeges élményének* a lehetőségét. Az ember kézzelfogható mércéket, normákat — s nem csupán mitologikus sejtéseket vagy animisztikus hiedelmeket — kap a kezébe avégett, hogy hozzájuk mérje tulajdon cselekedeteit.

A Törvény maga az abszolút tekintély. S ha interiorizálódik és bensővé lényegül, ha való-

ban „húsba és vérbe” ivódik (az egyéni és a „kulturális felettes én” tartalmává válik), a *lelkiismeret* belső autoritásaként működik.

A *személyes bűnösség* képzete és tudása s az általa kiváltott megrendülés, vezeklési és megtisztulási vágy nélkül nem létezhet bűnbakjelenség, legalábbis a maga *eredeti alakjában*. A büntudat lényege mindig a Törvény ilyen vagy olyan megsértésének a tudásában rejtezik. Ezért a büntudat mindig intim személyes viszony és élmény: az egyén és a Törvény viszonyában születik. Nincs szüksége tanúkra és a világ tekintetére, feltéve, hogy az egyén elfogadja és követni kívánja a Törvényt. A *szégyenérzet* ezzel szemben mintegy a *büntudat láthatósága*. Ezért mindig az egyén és a másik ember (a „publikum”) viszonyában kel életre; ilyenkor az egyénen rajta függ a Másik megítélő tekintete, a Sartre-i „regard”.

Ha a büntudat mindig kínos és pszichológiailag represszív (Freuddal szólva: agresszív), s ha a szégyenérzet újra és újra a tudatba emeli, teljességgel érthető, hogy az egyén szabadulni óhajt tőle. Legplasztikusabban Illyés Gyula írta le ezt a makacs késztetést. Már versének címe is sokatmondó: „Ősbüntelenül”.

„... kiűzni
az oknélküli büntudatot, mely
a lerontott éden óta is rombol és tán
üldöz a földi léten is túl...”

Ettől a büntudatkiűzéstől remél „vakcinációt a lelki ragályok ellen”. Az „oknélküli büntudat” persze csupán az okkal átélt büntudat fattyúhajtása, indokolatlan szétsugárzása. Ilyenképpen valóban fölösleges teher az emberen. A kép azonban e ponton bonyolulttá és ellentmondásossá válik. Ha ugyanis nincs valódi büntudat, akkor nincs *belső, pszichológiai garancia* sem arra, hogy a Törvény megtartsa. Erre utal Thomas Mann. A büntudat viszont súlyos — már-már elviselhetetlen — pszichikus teher. Úgy tetszik, az emberi létezés egyik alapdilemmája lappang e kérdések körül.

E dilemma tisztán *egyéni pszichológiai* feloldásának egyik lehetőségét mutatja fel Freud, s ezzel a bűnbakképzési folyamatok új dimenzióit tárja fel. Ezt írja: „nagyon könnyen elképzelhető, hogy a kultúra létrehozta büntudat sem ismerhető fel valójában, mint olyan, nagyrészt tudattalan marad, vagy mint kényelmetlenség, mint elégedetlenség bukkan fel, melynek más motivációt keresünk.” (FREUD, 1982, 396.) Vagyis az egyén számára olyannyira kínos és terhes büntudat — a tőle való szabadulás kényszerének hatására — vagy általában kiszorul a tudatból (tudattalanná, reflektálatlanná válik), vagy csupán diffúz elégedetlenség, feszengés és kényelmetlenségérzet alakját ölti.

Ezen a pszichodinamikai háttéren könnyűszerrel előállhat az a jelenség, amelyet *kivetítés*

(projekció) szóval illetünk. Saját bűneink (hibáink, kudarcaink stb.) okát magunkon kívülre helyezzük, más személyre, tárgyra vagy szociális kategóriára függesztjük. A bibliai bűnbakként kiszemelt kos már effajta kivetítés tárgya. Reá ruháztatnak a nép vétkei, jóllehet magát a jelenséget előállító pszichikus mechanizmust csak jóval később nevezte meg a mélylélektan. Még „nem tudták, de tették”. A bűnbakképzés *egyéni pszichológiai előfeltételei* ilyenformán a reflektált vagy diffúz, elmosódó büntudatban (vagy általánosabban szólva, az általánosult diszkomfortérzetben), valamint a kivetítés lehetőségében rejlenek.

Hermann Imre finom érzékkel mutat rá, hogy a művelettel az egyén „előnyös üzletet” csinál: eltávolítja magától azt, ami szorongást és félelmet kelt. De az eljárásnak ára is van; immáron nem a saját büntudatától kell tartania, hanem a bűnbakállítás — olykor félelmesé növesztett — tárgyától. „A lélek mindenestre jó cserét csinált: eredetileg önmagunktól kellett tartanunk, a kivetítés után más embertől félünk.” (HERMANN, 1990, 42.)

A bűnbakképzés egy további pszichikus előfeltételére mutat rá Adler az „*életterv*” fogalmával. Adler ezzel a fogalommal átvezeti a pszichológiába azt az — ember ontológiai lényegét kifejező — általános felismerést, hogy az ember célkitűző, célokat és intenciókat megvalósító lény. Az emberi lét s az emberi alkalmazkodás *teleologikus szerkezetű*. Az ad-

leri „életterv” fogalma azt tükrözi, hogy az egyén mit óhajt kezdeni magával: milyen célokat tűz ki; milyen reményeket táplál; milyen élete „vezérfonala”? „Ha megértettük, hogy az emberi gondolkodás és cselekvés a célra igyekvésnek van alávetve, *finálisan* feltételezett és irányba törekvő, megértjük annak a legnagyobb hibaforrásnak lehetőségét is, melyet az okoz, hogy az ember életének minden győzelmét és sikerét ismét csak sajátosságára vonatkoztathatja, és egyéni sablonja megerősítésének értelmében vezérfonala számára használja fel.” (ADLER, é.n. 68.)

Márpedig az életterveknek ritkán adatik meg, hogy *maradéktalanul* megvalósuljanak. Ezt a görög drámák szerzői éppoly jól tudták, amiként utóbb a „történelem ravaszágáról” értekező Hegel. Mármost egy — a kudarcait nehezen viselő, neurózisra hajló — ember életterve mintegy megköveteli, hogy ha kudarcot vall, „az mindig másvalaki hibája legyen, s ő maga megszabaduljon a személyes felelősségtől”. (ADLER, 1927, 246.)

S itt ismét csak eljutottunk a kivetítés, az áthárítás pszichikus kényszeréhez, jóllehet forrásként ezúttal nem a büntudatra, hanem a *sikertelenségre, a kudarcra, a frusztrációra* bukkantunk. S rábukkantunk egyúttal egy rendkívül fontos mozzanatra, amelyre a későbbiek során még nagy szükségünk lesz: a *személyes felelősség eszméjére* és tényére.

Persze némi joggal azt is mondhatnánk, hogy a sikertelenség, a kudarc is ok a büntudatra. Willy Loman, az ügynök egy mindennapi, konvencionalizálódott Törvény — a „*kötelező sikeresség*” törvényének — megszegésébe halt bele. A bünbakképzés hátterében meghúzódó pszichikus szükségletek e két típusát (a büntudatot és a kudarcélményt) — minden hasonlóságuk ellenére — mégis célszerű lesz elkülönítenünk, még ha csak feltételesen is.

Felhívjuk a figyelmet arra, hogy a Törvény szó általánossága eddig s a továbbiakban is a *társadalmi normativitás*, a társadalmi kellés és illés (preskripció) kifejeződésének *valamennyi alakját* magában rejtí.

Ha a társadalomban vagy annak valamely alakzatában — akár csak szubkulturális vagy alternatív változatként — nem létezik normatív princípium (Törvény), amelyet meg lehet szegni, nem állhat elő a bünbakjelenség. Csupán nyílt és indokolatlan agresszióról vagy gyűlöletről (a gyűlölet tárgyáról) beszélhetünk. Nem zárván ki természetesen azt, hogy a mélyben ezúttal is ott lappang a tudattalanba terelt vagy az én-védő mechanizmusok által kiszorított büntudat. A laicizálódott és eltömegesedett modern társadalmakban alighanem ez utóbbi a tipikus alaphelyzet, nem pedig a bibliai öskép „tisztá” és világosan reflektált büntudata.

A Törvény működésének van egy különös jellemzője. A mindennapi létezés hullámvázai-

ban rendszerint rutinszerűen, alacsony fokú *normatív tudatossággal* veszünk részt. Mindennapi léthelyzeteink és cselekvéseink ritkán válnak problematikussá. Ezért elsősorban *a lét határhelyzetei*, szélsőségesen kiélezett pillanatai — az emberi sorsokat és a közös jövőt érintő súlyos személyes döntési kényszerek — döbbsentenek rá a Törvény léteire és egyetemes szükségességére: személyes viszonyunk eldöntése a Gulaghoz és Auschwitzhoz, a lincselésekhez és a méltatlan erőszakhoz, az azonosuláshoz vagy a távolságtartáshoz, a heroizmus-hoz vagy az alkalmazkodáshoz. *A határhelyzetek dilemmáival* kínlódva vagy bennük vétkezve (netán mások vétkeit látva) különösképpen hevesen felerősödik a morális, törvény szabta döntés kínzó feszültsége, majd a megsértett erkölcsi világrend helyreállításának óhaja, s ezzel együtt a méltányos és igazságos büntetés (vezeklés) kirovásának követelése.

Az ösztönös igazságérzet és méltányosság parancsainak követése azonban könnyűszerrel átbillenhet két — egyaránt hibás s a társadalmi együttélés szövetét hosszú távon romboló — vakvágányra. Vagy a „Fiat justitia, pereat mundus” elvont-doktriner, *formális jogi logikájába*, amely az eleven élet szükségképpeni sokértelműségét a jogi formulák egyértelműségének kalodájába reméli zárni, hiszen a jog elkerülhetetlenül cselekvési és szankcionálási *kategóriákban* gondolkodik.

Vagy pedig átcsúszik a „szemet szemért, fogat fogért” archaikus eszméjének gondolatvilágába, amely a kiszolgáltatott, ősi, prelegális társadalmak fontos önvédelmi-alkalmazkodási eszköze volt, s csupán a hosszas humanizációs folyamat szorította háttérbe. Márpedig aligha léteznek pusztítóbb társas-társadalmi jelenségek, mint a *legalizált és moralizált agresszió és gyűlölet*, lett légyen szó akár valamely totalitárius ideológiáról, akár a mindennapi lét önmagát túlélte és újra feltámadó, primitív szokásrendjéről és szokásjogáról.

A *bűn* és a vele járó vezeklés *átruházhatóságának eszméje* előbb született meg, mintsem hogy a benne működő pszichológiai mechanizmus (ti. a kivetítés, a projekció) nevet kapott volna. Maga az eszme, hogy ti. az egyéni vagy a kollektív véték — következőképpen a vezeklés is — átruházható egy másik lényre, magában rejti egy különös *eltolás* kockázatát. A bibliai zsidóság még tudottan ártatlan — ám egyúttal alacsonyabb rendű — lényt szemelt ki a bűnbak szerepére. Ezzel is hangsúlyozta az aktus *szimbolikus-rituális* jellegét. Az eredeti bűnbak — akár az állatáldozat bármely más alakja — eszköz volt csupán: az egyén és az istenség törvény közvetítette viszonyának logikája szabta meg jelentését; tiszta tárgyiség volt az aktusban. Semminemű értelmezésre váró, szükségszerű pszichológiai és logikai kapcsolat sincs a kiszemelt bak léte és cselekedetei, valamint feláldozása között. Az áldozat bemutatói

még tudták, hogy a *saját vétkeiket* kell átruházniuk. Tudták, hogy a hibátlan bak ártatlan; nem vonható *oksági* kapcsolatba az elkövetett bűnnel.

Amikor azonban a hasonló lény, a *másik ember* válik kiszemeltté, valami *vadonatúj dolog jön létre*. Ettől kezdve a bibliai kifejezés tisztán metaforikussá válik: előáll a *modern értelemben vett szociálpszichológiai bűnbakjelenség*. A bűnbakképzés immáron nem *mitológiai-vallási* szükségletek szolgálatában áll, hanem az *emberek közötti viszonyok termékeként* a társadalmi-társas indulatszabályozás és -gazdálkodás eszköze lesz.

A bűnbakállítás eredeti alakjában csupán a kiszemelés és a megjelölés gesztusa érvényesül, emitt azonban már szükségszerűen jelen van egyrészt az *oktulajdonítás*, vagyis a bűnössé nyilvánítás; másrészt pedig a bűnbakká kiszemelt személy (vagy csoport) *tudatos viszonya* a szerephez. Vállalja vagy sem? Védekezik vagy sem? Méltányosnak tartja vagy sem? A jelenleg minden ízében az emberek közötti viszonylatok terméke lesz; elveszti transzcendens mozzanatát, „laicizálódik”, s megszűnik kapcsolata bárminemű hiedelemrendszerrel.

A bűn és a vezeklés *átruházhatóságának* eszméje szükségképpen magában rejti az *átvállalhatóság* lehetőségét is. Az Újszövetség már teljességgel ebben a gondolkörben fogant; Jézus „Isten báránya, aki elveszi a világ bűneit”, aki „meghalt érettünk, bűnösökért”. A meg-

váltás a bűntől szabadít meg; mások bűnétől is. Ebben az értelemben a most már képletesen értelmezett bűnbakság, a „bárány” elvállalt szerep, önkéntes áldozat is lehet.

Mi több, azt a lehetőséget is magában rejti, hogy a személyes vétek, a személyes felelősség hordozója valamely tágabb kollektívum (ügy, mozgalom stb.) felelősségének megszemélyesítője és képviselője legyen, s az egyén az egészért vállalja a kirótt megjelölést. Aligha tévedünk, ha Görgey rezignált, hallgatag elvonultságát vagy Nagy Imre vállalt mártíriumát ebben az összefüggésben is szemléljük.

A bűnbakjelenség vázolt metamorfózisa hozza létre annak esélyét is, hogy a bűnbakképzés céltudatos manőverek, *manipulatív politikai akciók* tárgya legyen, s így beleszövődjék a modern tömegtársadalmak társadalmi, politikai és ideológiai mozgalmaiba. A mindennapi „életvilág” konfliktusainak terméke és egyúttal mozgatórugója lesz. Nos, a továbbiakban mindvégig a bűnbakképzés *modern jelenségvilága* foglalkoztat bennünket.

Említettük már a bűnbakképzés egyetemes jellegét. Bár ezúttal nem bocsátkozhatunk részletekbe, mégis utalnunk kell rá, hogy bizonyos *előformái és analogonjai* — az etológiai és szociobiológiai kutatások tanúsága szerint — már a prehumán fejlődési szinten is előfordulnak. *A társas létformákban és merev hierarchiában* élő állati társulásokban gyakori jelenség, hogy bizonyos külsőleges jellemzőkkel rendel-

kező fajtárs kirekesztés és agresszió tárgya lesz. Ez a sors főképpen a hierarchia alján lévő vagy beteg, szokatlan, idegenszerű (pl. albino), „másfajta” egyedeknek jut osztályrészül.

Ez természetesen nem bünbakképzés, csupán — esetenként a faj sikeres túléléséhez is hozzájáruló — *szelektív agresszió*, miközben a stigmatizáló másféleség természet adta jegy. De a vétlenséggel és védtelenséggel párosult „*másféleség*”, *idegenszerűség* mint az agresszió kiváltója már jelen van a képben. (Részletesebben lásd WILSON, 1975, BARASH, 1980.)

E ponton a bünbakképzés kérdésköre szorosan érintkezik egy régi és valójában mindmáig megoldatlan vitával. Valóban „ősi ösztöne”-e az embernek az agresszió, amiként a mélylélektan és az etológusok egy része feltételezi, vagy csupán tanult viselkedésmód? E vita végső kimenetelétől függetlenül ezúttal elegendő annak leszögezése: a bünbakképzésben szükségképpen és *mindig jelen van az agresszió* és a vele szorosan egybeszövődő indulat — a gyűlölet és a bosszú — mozgató ereje. A szándékolt bünbakállítás azért mindig ezekre az erőkre építi a maga gyakorlati eljárásait.

2.

A bünbak fogalma a modern szociálpszichológia három jelentős vonulatában jelent meg a tudományos terminus igényével, nevezetesen

tesen: *Lewin csoportdinamikájában* s kiváltképpen a munkatársaival együtt végzett nevezetes csoportlégkör-kísérletében, a *csoportközi viszonyok és az előítéletek* kutatásában (ALLPORT, 1977), valamint a *mélylélektanban*. Az utóbbi hozzájárulására már eddig is utaltunk, hiszen az általa bevezetett fogalmak (kivetítés, indulatátvitel, elhárítás, én-védő mechanizmusok, vezérvonal és életerv stb.) nélkül ma már egyszerűen nem lehetséges az idevágó jelenségeket vizsgálni.

Lewint két társadalmi jelenség szinten is foglalkoztatták a bűnbakállítás fejleményei. A német fasizmus által gerjesztett tömeges *antiszemitizmus* okai és funkciói, illetve a szorosan együttműködő emberi *kiscsoportokban előálló bűnbakképzés* egyaránt felkeltették figyelmét. Kérdésfeltevésének újszerűsége főképpen abban rejlik, hogy a bűnbakképzést szorosan egybekapcsolta a legtágabban értelmezett *hatalom természetével*, közelebről és pontosabban a hatalom, a vezetés — és általában a társadalmi berendezkedés — *tekintélyelvű, totalitárius* jellegével.

Ez arra is alkalmat adott, hogy közelebb férközzek a *bűnbakállítási szükséglet változó intenzitásának*, sajátos hullámvázának — hol fellobbanásának, hol meg elcsitulásának — kézzelfoghatóbb okaihoz. Ilyenformán a bűnbakjelenség konkrétabb s egyúttal árnyaltabb és változatosabb arculatot öltött; jobban megragadhatóvá vált a konkrét történelmi korszak-

kokhoz és helyzetekhez kötött *társadalmi minősége*.

A fasizmus esetében mindez egészen nyilvánvaló volt. A második világháborút követően könyvtárnyi irodalom született arról, miért és miképpen tette a német történelem zsákutcái által szült „politikai hisztéria” a zsidóságot a „német nyomorúságok” bűnbakjává. Mint Lewin még a háború alatt — némileg leegyszerűsítve — írta: „Az antiszemitizmus alapja részben az, hogy a többségnek bűnbakra van szüksége. Az újkorban nem annyira a többségnek, mint inkább a többségen uralkodó autoritatikus csoportnak van gyakran szüksége bűnbakra, a tömegek félrevezetéséhez.” (LEWIN, 1975, 219.)

Hermann Imre közvetlenül a háború befejezése után az antiszemitizmus pszichológiájáról írott munkájában hasonló általános következtetésre jut: „Mit jelent a *bűnbakkeresés*?... Nem én akarok a hibás lenni, mert ez büntudattal jár, és rossz következményei lehetnek, hanem legyen helyettem másik a vétkes. *Kivételnek* nevezzük ezt a másra való áthárítást...” (HERMANN, 1990, 40.)

Ez az általános felismerés végigvonul a háborút követő korszak — főképpen humanisztikus és liberális szemléletű — társadalomtudományi gondolkodásán. Hiszen szembe kellett nézni a kínzó kérdéssel: miképpen volt lehetséges a fasizmus és a holocaust?

Ha — mint láttuk — a bűnbakképzés egye-

temes, az emberi együttélést végigkísérő tendencia, akkor különösképpen fontos lehet, hogy *sajátos-konkrét megnyilvánulási* alakjait és *előállási mechanizmusait* gondosan tanulmányozzuk. Csak így férkőzhetünk közelebb a jelenség egyetemes-általános jellegzetességeinek megértéséhez is, s egyúttal ahhoz is, hogy eszközöket leljünk ártalmainak korlátozásához.

Midőn Lewin lényegbevágó összefüggést fedez fel az autokratikus-totalitárius hatalmi és vezetési struktúrák, valamint a bűnbakállítás között, nem egyszerűen az autokratikus hatalom tényére mutat rá, hanem a belőle eredő általános *pszichológiai konstellációra* is: a tömeges frusztrációs élményre, a döntési és cselekvési korlátozottság gerjesztette feszültségre, a személyes autonómia szakadatlan fenyegettségére, az általánosult rossz közérzetre, amely a *bűnbakképzés általános háttere és táptalaja*. Mindez, legyen bár szó nemzeti közösségről vagy családról, különös és nyomasztó feszültségállapotot hoz létre az érintettekben, amely diffúz elégedetlenséget szül, rejtett vagy nyílt büntudatot támaszt, s amelytől — éppen kínzó volta miatt — az egyén minden eszközzel szabadulni igyekszik.

A kifejezett vagy homályos büntudat helyére gyakorta beékelődhet bármely más — feszültséget és indulatot keltő — *diszkomfortérzet*, amely pszichológiai működésmódját tekintve a büntudatéhoz hasonló rendeltetést

teljesít, nevezetesen: a kilátástalanság és jövőtlenség, az egzisztenciális szorongás és aggodalom, a fenyegetettség, a kiszámíthatatlanság és tartós bizonytalanság.

A bűnbakállításban kicsapódó indulatnak mindig van egy többé-kevésbé széles affektív környezete és háttere. Ebben egymásba szövődő és egymást támogató indulati állapotok és folyamatok kapcsolódnak össze, egyebek közt, például, a versengés, az irigység, a személyes konfliktusok ártalmi. A rivalizálás kedvezőtlen kimenetele mindig súlyos kudarc. A szakadatlanul működő társadalmi összehasonlítási folyamatok (lásd FESTINGER, 1976) újra és újra kiváltják a mellőzöttség, a lemaradás, a viszonylagos depriváció érzetét.

Mindezek határozottan megnövelik az *egyen fogékonyságát* a bűnbak képében megjelenő magyarázatok iránt. Érdeemes aláhúzni, hogy a bűnbakállítással operáló tömegmozgalmak mindig arra óhajtottak magyarázatot adni, hogy egyének vagy társadalmi csoportok *másokhoz képest* (zsidókhoz, polgárokhoz, „átmentőkhöz”, uralkodó etnikumhoz stb. képest) miért vannak előnytelen helyzetben. S a logikai kör természetesen be is zárul: pusztán el kell távolítani a bűnbakot, s a helyzet tüstént megjavul.

Ha a rendszerben növekszik a feszültség, ha gazdasági vagy társadalmi válság fenyeget, mindig felerősödik az a szükséglet, hogy bűnbak jelöltessék ki, megneveztessék a „közgyű-

lölet tárgya”. „Az, hogy a többségnek bűnbakra van szüksége, feszültségből, pl. gazdasági válságból fakad — írja Lewin. — Tudományos kísérletek bizonyítják, hogy ez az igény különösen erős az autokratikus rendszerben kialakult feszültségben.” (LEWIN, 1975, 220.)

A közgyűlölet „tárgya” azután a kialakult helyzet *végső okaként* jelenik meg, kivált akkor, ha a politikai manipuláció a maga céljai szolgálatában használja ki a bűnbakkijelölés iránt mutatkozó megnövekedett szükségletet. A felgerjesztett agresszív indulatot mintegy tárgyiasítja. Megfogható *céltárggyal* látja el a cseppfolyós, alaktalan elégedetlenséget és feszültséget. A bűnbak irányába vezeti el és így csapolja le az agresszív késztetésekkel megterhelt rossz közérzetet. Ezért arra is alkalmas lesz, hogy mozgalmat, tábort, sereget toborozzon.

Az egyén pedig, főként a tömegbefolyásnak kitett, önmaga helyzetére kevésbé reflektáló egyén, mindig mélyen érdekelt abban, hogy a nehezen elviselhető feszültségeitől bármi áron is megszabaduljon vagy helyzetén javítson.

Konrad Lorenz a civilizált emberiség „nyolc halálos bűnéről” írott érdekesítő esszéjében figyelemre méltó módon mutat rá: „A szorongató hajsza és félelem hozzájárulnak ahhoz, hogy az embert megfosszák leglényegesebb tulajdonságaitól. Ezek egyike a reflexió: az önmegfigyelés ... Az a lény, amely nem tud önmaga egzisztenciájáról, képtelen a fogalmi

gondolkodás, a szavakkal való beszéd, a lelkiismeret és a felelős erkölcs kifejlesztésére. Az a lény, amely *felhagy* a reflexióval, azt veszélyezteti, hogy mindezeket a sajátosan emberi tulajdonságokat és teljesítményeket is elveszíti.” (LORENZ, 1988, 32.)

Az ilyen ember képtelen arra, hogy akár csak rövid időre is magára maradjon, s ezért mindig érzékenyebb a külső — főképpen *indulati színezetű* — hatásokkal és befolyásokkal szemben.

Kétségtelen, hogy a társadalmi modernizációnak azok a jellegzetességei, amelyeket az eltömegesedés, a *tömegtársadalom*, a fokozódó elmagányosodás és elidegenülés szavakkal szoktunk jelölni, s amelyeket Freud a „rossz közérzet a kultúrában” formulával foglal össze, mind kiterjedtebben teremtik újjá a tömeges *bűnbakképzés* legáltalánosabb *társadalomlélektani előfeltételeit*. Ezek azután beleszívódnak az egyedi élethelyzetekbe és a társadalmi együttélés különböző alakzataiba is.

Lewinnek és munkatársainak nevezetes és gyakorta közhelyszerűvé koptatott „vezetési stílus” vagy „társadalmi klíma” kísérletei végző soron a már emlegetett, nyomasztó kérdésre keresték a választ: miképpen volt lehetséges a fasizmus? A kísérleti modell logikája így foglалható össze: meghatározott és empirikusan jól leírható vezetési (vagyis hatalmi és hatalomgyakorlási) stílusok (autokratikus, demokratikus és liberális-ráhagyós) élesen körvona-

lazható *társadalmi légkört* (klímát) hoznak létre a szóban forgó emberi együttesben.

Ez a közvetítő szféra (vagyis a társadalmi légkör) a hatalmi stílus terméke, ám egyúttal lényegbevágóan meghatározza az érintettek minden szociális megnyilvánulását: produktivitásukat, közérzetüket, személyes kapcsolataikat, általános elégedettségüket.

Mellőzvéen a kísérlet részleteit, ezúttal csupán azt a tényt célszerű kiemelni, hogy bűnbakképzés *kizárólag* az autokratikus vezetési stílusú csoportban bukkan fel. „Az autokratikus csoport összejövetelei folyamán két ízben is előfordult, hogy az egyén iránti kölcsönös agresszív viselkedésből olyan helyzet alakult ki, amelyben a csoport négy tagjának koncentrált agressziója az ötödik tag ellen irányult. Mindkét esetben a bűnbakhelyzet lefokozott státusa oly kínossá vált a csoporttag számára, hogy kilépett a csoportból . . . A két bűnbak elleni támadás után a csoporttagok között rövid időre békés együttműködés alakult ki.” (LEWIN, 1975, 168—169.)

Az autokrácia és a bűnbakképzési hajlam közötti szoros kapcsolat ténye éppoly figyelemre méltó, mint az, hogy a bűnbak „feláldozása” — a csoportból való kiszorítása, vagyis a felhalmozódott feszültségek elvezetése után — *átmenetileg* „békés együttműködés” alakult ki a tagok között.

Az elégedetlenség fokozatos felhalmozódásának, majd kisülésszerű elvezetésének ez a

különös pulzálása hozza létre a *bűnbakállítási dinamika* sajátos hullámozását: az előfeltételek lappangó felhalmozódását agresszív aktus követi, majd a feszültségredukció nyomán a folyamat ismét rejtettebbé, alacsonyabb intenzitásúvá válik.

Mind az antiszemitizmus, mind a kísérleti csoportok esetében közös mozzanatként emeli ki Lewin a társadalomban, illetve a csoportban felhalmozódott *diffúz, kezdetben még tárgy nélküli feszültség és elégedetlenség* állapotát. Ámde fel kell hívnunk a figyelmet egy lényegbevágó s következményeiben messzire ható különbségre is a kétfajta bűnbakképzési helyzet között.

Amíg a csoportban a bűnbak mindig *konkrét személy (perszónifikált bűnbak)*, addig az antiszemitizmus (s bármely más társadalmi, hiedelmi vagy etnikai csoport) esetében *kategoriális bűnbakképzés* zajlik le. A perszónifikált bűnbak általában — bár nem mindig — a közvetlen személyesség, a közvetlen és elsődleges emberi társulások világára jellemző, míg a kategoriális bűnbak rendszerint a társadalmi makromozgások terméke, jóllehet a maguk érzékletes valóságában keresztül-kasul áthatják egymást. A kategoriális ellenszenvék átszövik a mindennapi érintkezéseket; az alkalmi induktív tapasztalatok pedig könnyűszerrel átbillennek a kategoriális általánosítások síkjára.

A *kategoriális bűnbakállítás* mindig veszedelmesebb, és könnyebben kiaknázható mani-

pulatív célokra. Határai bizonytalanabbak és önkényesebbek; könnyebben kelti az egyetemesség és kielégítő magyarázó elv látszatát. Minden ízében — akárcsak valami parazita — rátapad az *előítéletes és sztereotipizáló gondolkodás* oly sokszor elemzett, kockázatos saját-szerűségeire. A kategoriális bűnbak egy különös primitív kauzalitási igénynek is könnyen eleget tesz: valamennyi nem kívánatos, ártalmas és félelmes jelenség megfogható *okának* minősül. Éspedig olyan jelenségek magyarázó elvének, amelyek jelen vannak a mindennapi emberi tapasztalásban, és személyes fenyegetettségként is átélhetők. Egészen nyilvánvaló ez az antiszemitizmus esetében, akár történeti alakjairól, akár a fasizmusban kapott minden korábbinál egyetemesebb igényű rendeltetéséről van szó. A gondolati és indulati modell azonban nem csupán az antiszemitizmus hátterében húzódik meg.

Allport az előítéletről írott nagyszabású munkájában éppenséggel „A bűnbak kiválasztása” című fejezet mottójaként idézi a III. században élt Tertullianus egyházatya figyelemre méltó panaszát: „A keresztényekben látják az állam minden végzetes sorsfordulójának és a nép minden balszerencséjének az okozóját. Ha a Tiberis kiárad partjai közül, ha a Nílus nem önti el a termőföldeket, ha az ég mozdulatlan marad, és a föld megmozdul, ha éhség vagy döghalál dúl, mindenki ugyanazt kiáltja: A keresztényeket az oroszlánok elé.”

Az „oroszlánoktól” egyenes út vezet Auschwitzig! Ahhoz sem szükségeltetik túlságosan nagy elmeél, hogy felfedezzük: a kategoriális bűnbakok kinyilvánítása (legyen bár szó keresztényekről vagy zsidókról, cigányokról vagy osztályellenségről, vörösökről vagy zöldekről), mindig az érintett társadalmi csoportokkal szembeni *agresszió és nyílt erőszak legitimitásának*, megengedett, sőt kívánatos mi voltának igazolását s az erre való buzdítást szolgálja. S éppen ebben rejlik iszonyatos veszélye és kockázata! Erre nézve kellő tapasztalatot halmoztunk fel 20. századi történelmünkben.

A különböző kultúrák és történelmi korszakok újra és újra felmutatták a „nagy kategoriális bűnbakokat”. Idéztük már a hanyatló római birodalom keresztényeit, s említhetnénk a zsidókat, az eretneket, a „más fajúakat”, az „osztályellenséget”, s általában az ellenséget, a „hitetlen gyaurokat”, a „vörösöket”, a „cigányokat”, a „színeseket”, a más nemzetiségűeket. A kategoriális bűnbakképzésnek ezt a lebegő bizonytalanságát és önkényességét, amely oly alkalmassá teszi arra, hogy a célba vett kategória a közgyűlölet tárgyának és az egyetemes felelősség hordozójának megtestesítőjévé váljék, alkalmasan szemlélteti az egykorú zsidótörvényeket kísérő kesernyés tréfa: „Ki a felelős minden bajért? — Természetesen a biciklisták!”

Ebből a szempontból is felettébb tanulságosak azok a — nemzeti sztereotípiákkal kapcso-

latos — vizsgálatok, amelyek során a kutatók nem létező, általuk kitalált „etnikai csoportokkal” szemben táplált vélekedéseket és értékkéteket firtattak. S a válaszolók habozás nélkül ki is fejezték beállítódásaikat, és pedig rendre kevésbé hízelgő módon, hiszen a nem létező kategóriák valóban idegenszerűen csengtek számukra. Mélységesen igaza van Petri Györgynek:

„Minden
kategorizálás megfoszt
az egyetlenségtől.”

Főképpen a kategoriális bűnbakjelöltek alkalmasak arra, hogy beépüljenek a *tömeges politikai dinamizmusokba*, s ennek révén eszközi és manipulatív célokat szolgáljanak. Ezáltal a bűnbakállítás személyiség- és társaslélektani szabályszerűségek által vezérelt spontán folyamatból a *politikai stratégia és taktika* céltudatosan alkalmazott eszköze lesz. Míg az előbbi esetben jobbára kevésbé ellenőrzött, ösztönös-indulati és pszichológiai dinamizmusoknak engedelmesskedő bűnbakképződésről beszélhetünk, addig az utóbbi esetben immáron tudatos, eszközi célzatú és ellenőrzött bűnbakképzésről. A kettő közötti viszonylagos különbség logikai határainak éles megvonása mind elméleti, mind gyakorlati szempontból nélkülözhetetlen.

A módszeres szociálpszichológiai és részben szociológiai kutatások eddigi eredményei s kiváltképpen Lewin kérdésfeltevései nyomán néhány problémakör alaposabb figyelmet érdemel, nevezetesen: a bűnbakállítást elősegítő *társadalmi és lélektani helyzetek* természete; a bűnbakképzés *egyéni és társadalmi funkciói*; a bűnbaknak kiszemelt *személy vagy kategória jellemzői*.

E kérdésekben azért is célszerű némiképp elmélyedni, mert maga a bűnbakjelenség az eddigi kutatásokban inkább leszármaztatott, következményes alakjában vált módszeres kutatás tárgyává (az előítélet és az agresszió kutatásában, a csoporton belüli és a csoportközi konfliktusok vizsgálatában, továbbá egyes patológikus megnyilvánulások, személyiségstruktúrák elemzésében, mint pl. Adornóék nevezetes kutatási programja a tekintélyelvű személyiségről), semmint sui generis, sajátos és saját jogú, önálló létében. Holott korunk és napjaink oly ékes tapasztalatai és megfigyelései igencsak indokolnák a jelenség sokoldalú, önálló vizsgálatát. Persze a dolgot nehezíti, hogy a jelenséggel nem lehet a szó hagyományos értelmében véve kísérletezni.

Az effajta vizsgálódások céljaira — akár csak pl. az öngyilkosság kutatására — csupán a „*történelem laboratóriuma*” áll a kutató rendelkezésére. Ebben a laboratóriumban pedig

némileg nehezkesebb és felelősséggel terheltebb a közlekedés. Már csak azért is, mert maga a kutató is részese kora és társadalma indulati szövevényeinek, s olykor magának is küszködni kell bűnbakállítási vagy önvédelmi késztetéseivel.

Említettük már, hogy Lewin a bűnbakképzést — pontosabban a bűnbakképzési *tendencia felerősödését* — egyértelműen az *autokratikus-totalitárius* viszonyokkal kapcsolja össze, közelebről azzal a különös pszichikus állapottal, amely e viszonyok között egyetemesen jellemzővé válik. A bűnbakállítás *egyénlélektani gyökereit*, a reá való hajlandóságot — olykor egyenesen szükségletet — már módunk volt jellemezni.

Tudjuk, hogy az ember önfelmentésre és önigazolásra — vagyis áthárításra — hajló lény; ha megroppan önbizalma és autonómia-érzete, kudarc fenyegeti sikeres társadalmi alkalmazkodását. Ennek a *természetes önvédelmi törekvésnek* a torzulásait csakis az egyén általános kultúrája, morális érzékenysége és folytonos önreflexiója enyhítheti.

A társadalmi léthelyzetek az önigazolási hajlandóságot, ezt a „jutalmazással” járó pszichikus késztetést vagy feldúsítják, vagy éppen ellenkezőleg: korlátozzák és enyhítik. Lewin mind az emberi csoportokban, mind pedig a politikai tömegmozgalmakban (politikai antiszemitizmus) megfigyelhető fejlemények esetében meglehetősen általános terminusokban

beszél az autokratikus berendezkedésről. Holott maga is felfigyel arra, hogy a bűnbakképzési hajlandóság határozottan felerősödik akkor, ha az autokratikus elvet megtestesítő személy *nincs jelen*, vagy ha a vezetési stílus nyomán született társadalmi légkör egyik változata *átalakul* egy másikba, nevezetesen a tekintélyelvű vezetés és légkör demokratikusba megy át.

Célszerűnek látszik hát, ha — főképpen témánk szempontjából — *az autokratikus viszonyok általánossága* helyett árnyaltabb fogalmakkal élünk, és különbséget teszünk *preautokratikus, autokratikus és posztautokratikus* viszonyok és helyzetek között. Ezekben az eltérő helyzetekben ugyanis jellemző különbségeket mutat a bűnbakállítás dinamikája.

Az *autokrácia* fő jellemzője a korlátozó, „letörő rendelkezés”, amely keresztezi a csoporttagok kifejezett kívánságát vagy önkéntes aktivitását, és „ahelyett a vezető valamilyen kívánságát érvényesíti” (WHITE, LIPPITT, 1969, 319.). Az autokratikus berendezkedés által támasztott feszültség és rossz közérzet két fő forrásból táplálkozik. Egyfelől az általános gátoltságból, a szabad és spontán önmeghatározás és méltóság szakadatlan korlátozásából, a kiélezett alkalmazkodási kényszerekből s valamilyen homályos és kiszámíthatatlan fenyegetettségi érzetből. Másrészt „az autokrácia mindig frusztrációt is okoz, mert gátakat emel

az egyéni szükségletek kielégítése útjában” (i. m. 334.).

Hadd vessük itt közbe, hogy a kép kellően árnyalt és valóságos legyen: mindennek korántsem mond ellent az, hogy meghatározott helyzetekben az autokratikus-paternalisztikus berendezkedés által kínált *kvázistabilitás és kiszámíthatóság*, rend és áttekinthetőség csábítóbb lehet, mint az anarchisztikus vonásokkal megterhelt szabadság állapota.

Történelmileg meggyőzően szemlélteti ezt a weimari köztársaság gyakorta emlegetett példája, akárcsak a jelenlegi kelet-európai helyzet egynémely politikai hisztériája és populista — jóllehet inkább hangulati, mintsem világosan megformált — áramlata.

Adornóék ugyancsak sokat idézett vizsgálata a „tekintélyelvű személyiségről” a karakter-szerkezetben s az egyéni diszpozíciókban fedezi fel azokat a tényezőket, amelyek elvezethetnek a Fromm által jellemzett állapothoz: „*a meneküléshez a szabadságtól*”.

Az ingatag és kialakulatlan, szükös hagyományokkal rendelkező és életerős civil társadalmat nélkülöző politikai-társadalmi képletekre különösen jellemző ez az indulati libikóka: az autokrácia és paternálizmus gerjesztette feszültségektől a tavaszi áradás módjára szétáradó szabadságig, majd újra a „rend”, a kalkulálhatóság, a biztonság — bármilyen legyen is az! — egyetemes óhajáig.

S már csak politikai mozgalomra van szük-

ség, amely az utóbb emlegetett jelszavakat írja zászlajára. Ha körbepillantunk, már látjuk is lengeni e lobogókat! E kérdések kapcsán különösképpen óvnunk kell magunkat az egyszerű sémáktól, az illúzióktól s a meddő szembefordításoktól. Olykor finomabban és észrevétlenebbül csúsznak át egymásba a jelenségek, mint hinnénk.

Az autokratikus berendezkedés által támasztott rossz közérzet és feszültség okai és forrásai azonban korántsem képeződnek le reflektált módon és híven, úgyszólván „ideologikusan” a hétköznapi tudatban és tapasztalásban. Inkább szétmosódó és általános — olykor a tudatba sem emelt — *közérzületként és közhangulatként*, az életvitel általános tónusaként fejtik ki hatásukat.

E hatástól s a szorongásoktól, a félelmektől még azok sem szabadulhatnak, akik az autokratikus-totalitárius elvet megtestesítő személy vagy személyek környezetét alkotják, mi több, maguk is ágensei és fenntartói a kialakult szerkezetnek. Elegendő pusztán a Sztálin vagy Rákosi közvetlen környezetének tagjaitól származó emlékekre, mindenekelőtt Hruscsov emlékiratára és nevezetes XX. kongresszusi beszámolójára emlékeztetni. A „fortélyos félelmek” valóban átszövik a rendszer minden pórusát. Az állandó szorongató feszültség ennek a sokarcú és összetett, *diffúz pszichikus állapotnak* a megnevezése.

Mivel pedig a tartós és nagy intenzitású fe-

szültségállapot — s ezt újra és újra megismételjük — huzamos időn keresztül elviselhetetlen az egyén számára, hiszen kedvezőtlen hatásai révén csökkenti a sikeres alkalmazkodási és túlélési esélyeit, az egyén szüntelenül feszültségcsökkentésre és -elvezetésre törekszik.

Ha az egyénnek vagy a társadalmi csoportnak nincs lehetősége arra, hogy ezt a törekvést az autokráciát fenntartó erők *ellen* vesse latba, alkalmas *elterelő útnak* kínálkozik a bűnbakképzés vagy akár a *tárgyak elleni vandalizmus*. Az indulatelvezés legkezdetlegesebb, anekdotikus alakjai a kudarcot, a kellemetlen élményt közvetlenül követő, *azonnali helyzeti reakciók*: a „nagyot ütött botjával a szamar fejére” típusú megnyilvánulások vagy a főnöktől elszenvedett sérelmet az oldalba rúgott kutyán, a megvert gyereken „lereagáló” cselekvések. Ezeket akár egészséges önvédelmi, mentálhigiéniai „technikáknak” is vélhetjük; az indulatok nem halmozódnak heves robbanáspontra. Az azonnali válasz elvezeti a helyzeti — ámbár rendszerint nem egzisztenciális jelentőségű, nem sorsba vágó — kudarcáros indulatait, s ennek révén helyreállítja a megbillent lelki egyensúlyt.

Természetesen ezek a megnyilvánulások is rombolják a közvetlen környezet személyes viszonyait. Ám ha az effajta alkalmi-helyzeti kudarcok együtt járnak a legfontosabb életmegnyilvánulásokra nehezedő folytonos *nyo-*

mással, ha *tartóssá* és elkerülhetetlenné teszik a személyes kudarc és a gátoltság állapotát, akkor ez olyan általános, diffúz indulati gerjesztettséghez (stresszállapothoz) vezethet, amely — mivel az egyén bármi áron szabadulni kíván tőle — könnyen mellékutakra terelhető, és manipulatív célokra is kiaknázható. De beletorkollhat a hazánkban oly gyakori magatartásformákba is: alkoholizálásba, drogfüggőségbe, öngyilkosságba.

Sokan némileg tanácstalanul állnak szemben a gyakran panaszolt tárgyi vandalizmussal: a telefonfülkék és közterületi berendezések rombolásával, a közlekedési eszközök rongálásával és a hasonló jelenségekkel. Nos, ezek is lecsapolói lehetnek — mint különös, vétlen és védtelen „*bűnbaktárgyak*” — a felgyült indulatoknak.

Az autokratikus rendszerek egyik jellegzetessége, hogy úgyszólván „*hivatalosan kijelölt bűnbakokkal*” operálnak. Ezek azonban — épp „hivatalos” jellegüknél fogva — nem mindig működnek a kívánt módon. Más — spontánul alakuló vagy éppen az elégedetlenségből eredő — bűnbakképzési utak viszont nyomás alá kerülnek, olykor represszió sújtja őket. Egyik-másikuk politikai bűncselekménynek is minősül (pl. a politikai antiszemitizmus, közhivatalnokok és a politikai vezetők megsértése stb.).

Érthető hát, hogy ilyen körülmények között az agresszív indulatok a tárgyi világ felé is

elterelődhetnek. A tulajdonosi érzület hiánya tovább hevíti az effajta „pótcselekvéseket”. Ilyenformán a tárgyi vandalizmus látszólagos irracionalitása ebben a pszichodinamikai ökonómiában leli meg a maga racionális („pszicho-racionális”) magyarázatát. (Mindez egyébként helytálló a kritikus életszakaszok — főképpen a serdülőkor — feszültségeire nézve is. A hagyományos társadalmak „beavatási szertartásai” egyebek mellett feszültség-kanalizáló rendeltetést is teljesítettek.)

Az autokrácia újra és újra létrehozza és fenntartja a bűnbakállítás indulati táptalaját, ám egyúttal azt a benyomást is kelti, mintha a jelenség előállításának *kizárólagos és egyedüli* oka lenne. Ebből kézenfekvően adódik egy egyszerű — ámbár naivan optimisztikus — feltevés: le kell bontani az autokratikus viszonyokat, s ezzel egyszer és mindenkorra kihúztuk a talajt a bűnbakképzés alól. A kérdés azonban — mint láttuk és látni fogjuk — jóval bonyolultabb.

Az eddig elmondottak mellett — akárcsak az ősi bibliai változatban — számot kell vetnünk az autokráciát kísérő *bűntudat* mozzanataival is. Ez a megállapítás az első pillanatban meghökkenítő lehet. Az autokratikus viszonyok között élő emberek ugyanis inkább áldozatoknak vélhetők, semmint cinkos vétkeseknek. De tudjuk, s lelkük mélyén az érintettek is tudják: „Vétkesek közt cinkos, aki néma.” S

azt is, amiről Illyés írt: „fogoly vagy, s egyben foglár”, hiszen

„hol zsarnokság van,
mindenki szem a láncban;
belőled bűzlik, árad,
magad is zsarnokság vagy;”

Aki akár érintettként, akár szemlélőként átélte az elmúlt magyar évtizedeket, tanúja vagy kínlódó részese lehetett a kritikus történelmi fordulópontokhoz kapcsolódó *tömeges szégyenérzet és büntudat* hullámainak (1945, 1956, a 80-as évtized vége). Az autokrácia — főképpen pedig annak válsága — mindig termeli a büntudatot, akár a jogosult *felelősségérzet* alakjában is.

De maga az autokratikus rendszer is érdekelt a büntudat felkeltésében — még hívei körében is. Emlékezzünk a szakadatlan „önkritikai” kényszerekre, az éberségi és leleplezési kampányok légkörére, az erőszak és eszközei szakadatlan fitogtatására! A koncepciók perek logikájában és tovagyűrűző hatásában is felfedezhető a büntudatébresztés szándéka. (Az ÁVH „ideológiájának” szerves része volt ez a folytonosan súlykolt tétel: itt nem lehet hibázni, mert a hiba árulással ér fel, s ezért megbocsáthatatlan.) A büntudat és a szégyen csak meghatározott személyes minőségek és magas fokú erkölcsi igényesség mellett vezet *katarzishoz* és önkorrekcióhoz. Rendszerint azonban inkább a felelősségelhárítás és -átruházás kész-

tetését idézi fel, s ezzel a bűnbakképzés motívációs hátterét erősíti.

Lewin és munkatársai kísérletükben világosan azonosították azokat a destruktív folyamatokat, amelyek az autokratikus csoport „társadalmi légkörében” lábra kaptak. Ezek egyike volt a *bűnbakképzés*, a másik pedig a *lappangó elégedetlenség*.

Az előbbit így írták le: „A bűnbak kijelölése feltűnő jelenség volt a tekintélyuralmi csoportban, a demokratikus csoportban viszont alig fordult elő.” A „bűnbak kijelölésének” itt azt nevezzük, amikor a csoportagresszió egy bizonyos „ártatlan” objektum, illetve személy vagy csoport körül koncentrálódik vagy polarizálódik. Valójában a „bűnbak” nem fenyegeti vagy gátolja működésében a csoportot oly mértékben, hogy az valamennyire is indokolná a kialakuló agressziót. Ebben az esetben feltehetőleg a vezető volt az autokratikus csoport kielégítetlenségének (frusztrációjának) legfőbb forrása, ám ennek ellenére a kialakult agresszió csak kis részben irányult ellene, többnyire a klubtagok körén belül egymás ellen irányult. Ezért „áttett agresszió” nevezhetjük. (WHITE, LIPPITT, 1969, 333—334.). Nos, a bűnbakképzés lényege valóban ez az *áthelyezett agresszió*; ehhez a művelethez azonban mindig okot kell lelni, még ha az csupán vélt ok is.

Az autokratikus légkör másik romboló hatása — a szüntelen elégedetlenség — általában nem volt közvetlenül látható; szinte megfogha-

tatlan, lappangó és betokosodott állapotban befolyásolta a csoporttagok közérzetét és kapcsolatait. Csak *tünetei* árulkodtak róla: az elmaradozás, lemorzsolódás, kölcsönös ingerültség és türelmetlenség.

Tetszetős analógiaként utalhatunk arra, hogy a „kilépési szindróma” — az emigrálás, a disszidálás, a tömeges „futás”, mint a keletnémeteké vagy az albánoké — ugyancsak ennek a lappangó elégedetlenségnek a tünete, csak éppen más nagyságrendű társadalmi alakzatban.

Számunkra azonban a már említett *posztautokratikus fejlemények* megítélése szempontjából ezúttal fontosabb Lewinék egy különös leleménye. Midőn a csoportokban hirtelen *stílusváltás* következett be, vagy ha úgy tetszik, „rendszer váltás” zajlott le, négy kísérleti csoport közül háromban megnőtt az agresszív viselkedésmódok részaránya.

A kutatók így adnak számot megfigyelésükről: „A szabadabb légkörbe való átkerülés napján tanúsított »felszabadult« viselkedés az előzetes frusztrációról tanúskodott... A három eset közül kettőben a szabadság első napján különösen nagyarányú agresszív viselkedés volt megfigyelhető (nagyrészt természetesen csak játékos formában). Az első kézenfekvő magyarázat az, hogy a fiúk ezen a napon »át-törték a gátat«, az autokrácia alatti elégedetlenség folyamán felgyülemlett a feszültség, s amikor a zár lepattant, ez a feszültség többé-

kevésbé robbanásszerűen sült ki. . . új szabadságuk annyira ellentétes volt a régi korlátozottsággal, hogy ez közvetlenül érvényesült pszichológiai szinten, mintha mindegyik fiú így szólt volna önmagához: »Hohó, most végre azt csinálhatom, amit ebben a klubban csinálni szeretnék!«” (I. m. 335—336.)

A kipattant agresszió önmagában még nem bűnbakképzés, hiszen sokféle irányba terelődhet, vagy akár epizodikusan szét is szóródhat. De belső sodrása szerint mégiscsak tárgyat keres magának: rendszerint a bűnbakot.

Lewin kísérletének aktuális „áthallásai” már-már meghökkentőek. A kelet-európai „klubokban” is ilyen robbanásszerűen pattant ki a felhalmozódott feszültség. A figyelmünkre leginkább érdemes mozzanat azonban a különbségtétel lehetősége a „*konzolidált autokrácia*” és a „*gátszakadás*” (vagyis az autokráciából a demokráciába való gyors és hirtelen átmenet) *pszichológiai alaphelyzete* között. Az előbbiben a diffúz feszültség szüntelen és hullámzó felhalmozódása zajlik, s ez újra és újra létrehozza a bűnbakállítás általános készletét, jóllehet annak gyakorlati kivitelezésére — mint említettük — gyakorta szelektív nyomás nehezedik.

Az autokrácia felbomlásakor viszont heves indulati kirobbanások láncreakciója pattan ki, amely tömegessé teszi a bűnbakkeresést. Ebben a pszichológiai helyzetben önálló tényezőként működik a múltra adott közös érzelmi

reakció: az eufória, az igazságtételi düh, a bosszú, a visszamenőleges értelmezés, az ok- és felelőskeresés, a felelősségodaítélés, beleértve a személyes büntudatot s annak makacs elhárítását is.

4.

Ezen a ponton — nem tévesztvén szem elől tanulságait — némileg túl kell lépnünk Lewinék kísérletének keretein, hiszen az végtére is tízéves gyerekekből álló csoportokban folyt le. A konkrét történelmi helyzetek („hogyan volt lehetséges a fasizmus?”) analogikus kísérleti modellezésének következtetéseit is csupán korlátozottan általánosíthatjuk. Az eredmények mérlegelése alapján azonban joggal tehető fel az alábbi kérdés. *Vajon minden helyzetben azonos-e a bűnbakállitás társadalmi és egyéni funkciója?* A kérdés természetesen feltételezi, hogy a jelenség magva és általános pszichológiai természetű (ti. az áthárítás és kivetítés, az önkényes céltárgykijelölés, az agresszív feszültségelvezetés) kivétel nélkül minden bűnbakképzési aktusban felfedezhető. De helyzetektől és egyéni szükségletektől függően merőben más lehet az aktus kézzelfogható rendeltetése és „pszichikus valósága”.

Egyebek közt ezért is célszerű és logikus a pre- és posztautokratikus állapotok megkülönböztetése. Az *utóbbiban* mindig kiélezett szükséglet mutatkozik egy különös bűnbak-

képzési funkció iránt; nevezzük ezt a bűnbak *visszamenőleges (retrospektív) értelmező és kauzalitást teremtő funkciójának*. Miről is van szó?

Személyes vagy kollektív kudarchelyzetekben, mélyreható társadalmi válságok vagy tragikus kimenetelű történelmi fordulatok után (1849, 1920, 1945, 1956), sokak által elviselhetetlenként megélt korszakokat követően mindig és szükségképpen felbukkan a kérdés: hogyan történhetett meg az, ami megtörtént? Ez a kérdés és a mögötte meghúzódó pszichikus és morális szükséglet elkerülhetetlenül vezet a *felelősség eszméjéhez*.

Mivel pedig végső soron mindig *emberi akciókból* s azok egybeszövődéséből áll elő az, amit *múlnak* nevezünk, a felelősség eszméjének szükségképpen *perszonalifikálódnia kell*. Személyekhez kötött, személyeknek tulajdonított felelősség alakját kell öltenie — ennek minden messzemenő következményével egyetemben. Így jön létre az általános bűnbakképzési készítésnek egy különös, pótlólagos, helyzeti serkentője: meg kell találni és meg kell nevezni a *felelősöket*, illő szankciókkal sújtván őket. E tekintetben finom pszichológiai megfelelések mutatkoznak a közvetlen személyesség világa és a tágabb, tömeges társadalmi folyamatok között.

Úgy tetszik, mind az egyéni, mind a kollektív-társadalmi tudat és érzület elemi módon rá van utalva a *bűnbakképzés* eme *értelmező funk-*

ciójára. Ennek még rejtett szakrális indítéka is lehet: helyreállítani a „megsértett világrendet”; a felismert és elosztott felelősség katarziséval enyhíteni a feltorlódott feszültségeket és a lappangó büntudatot.

Mily nagyon rászorult a nemzeti közérzet Világos után arra, hogy — Görgeyt bűnbakká téve — utólagos, ésszerűnek látszó s egyúttal megszemélyesíthető magyarázatot adjon a történetekre. De ily módon vált értelmező funkciót teljesítő bűnbakká Nagy Imre, sőt, bizonyos értelemben Bárdossy László is. Az értelmező bűnbak gyakorta szimbolikus értelmet és jelentést is hordoz: *anonim történelmi és társadalmi erők megszemélyesítője* lesz. A személyes sors fogadja magába mindazt, ami pedig jóval összetettebb történelmi erővonalak számlájára írható.

Hasonló fejlemények zajlanak a kisebb közösségekben is. Midőn a „Legyek urá”-ban összeomlik a kagyló által szimbolizált Törvény, s felbomlik a legitim rend, meg kell lelteni a gyerekcsoporthoz nyomorúságos helyzetéért felelőssé tehető „gyűlölet tárgyát”. S valóban: megindul a „vadászok” kollektív agressziója Jack és védenca, Röfi ellen.

De családokban, iskolai osztályokban, minden rendű és rangú emberi együttesben újra és újra megfogalmazódik a kérdés: ki az oka a kudarcnak, a bajnak, a szerencsétlenségnek vagy csupán a rossz közérzetnek? S bármily meglepő, a sok egyéni válasz összegeződése

még olyan társadalmi tényben is kifejeződhet, mint az erőszakos bűnözés hirtelen és ugrásszerű megnövekedése. Bizonyosnak látszik, hogy napjaink hazai valóságában különösképpen kiélezett szükséglet mutatkozik az *értelmező* s ennek nyomán „igazságtételi” funkciót teljesítő bünbakképzés iránt, annak mind meg személyesített, mind kategoriális alakjában.

Amikor a *közelmúlt* lesz az értékelés és a felelősségodaitélés terepe, a különféle kockázatok, tendenciózus és eszközi jellegű megítélések esélyei ugrásszerűen megnövekszenek. Ma már higgadtan lehet arról vitatkozni, hogy — teszem azt — mifajta szerepe volt Szapolyai János késlekedésének a mohácsi csatavesztésben. A közelmúlt azonban még élő és sorsukkal küszködő generációk műve. Ezért értékelését szükségképpen átszövik a személyes sérelmek és indulatok, a szubjektív értelmezések és öngazolások vagy éppen az önheroizálások.

Emellett a közelmúlt megítélése meghitten és közvetlenül egybefonódik a politikai gyakorlat tisztán pragmatikus igényeivel és *taktikai szükségleteivel*. Ezért elkerülhetetlenül ki van téve az ideologikus nyomásoknak.

Kiválóan példázza ezt a hajlandóságot „a Horthy-rendszer” rövidre zárt, sommás és differenciálatlan megítélése a rossz emlékű „fordulat évét” megelőzően és követően. Ez a már-már diabolikus kép az akkori közelmúltról valójában a nyílt erőszakon nyugvó totalitári-

us hatalom kiépítését szolgálta, annak historizáló igazolása kívánt lenni.

Napjainkban gyakorta hasonló politikai-taktikai érdekeket szolgál a „Kádár-rendszer” elvont — minden árnyalt elemzést nélkülöző — emlegetése. Ez ugyan kiválóan alkalmas lehet a „leszámolási” hisztériák gerjesztésére s a kiszorítási műveletek igazolására (lásd a „Horthysta-tiszt”, „népnyúzó jegyző”, „nyugatos”, „kulák”, „népellenes köztisztviselő” kategóriák funkcióját a már említett fordulat éve táján!), csak éppen a demokratikus létformák és tradíciók hosszú távú meggyökereztetésének útját keresztezheti — akár jóvátehetetlenül is.

Az immár történelemmé vált közelmúltnak ez a különös instrumentalizálása, a mindenkori politikai-taktikai szükséglethez igazítása teljességgel érthető és természetes, hiszen a jelen — egyszerre kontinuuosan és diszkontinuuosan — ennek burkából lépett elő.

De e természetes gesztushoz egy további tévhit is hozzátapad. Gyökeres politikai fordulatok idején a közélet aktív szereplői mindig hajlamosak lesznek a tisztán politikai szféra túlbecsülésére, a társadalmi jelenségek „túlpolitizálására”. Olyan hiedelmet táplálnak, mint ha a társadalom tagjai szinte kizárólag politikai struktúrákban élnének, s ez közvetlenül szabná meg minden életmegnyilvánulásukat, reményeiket és törekvéseiket. Egyebek közt ebből a tévhitből ered az a folytonos panasz,

hogy a szinte csodaszámba menő politikai változások nyomán a közérzet nem kellően lelkesült és optimisztikus. S valóban — hogy Szolzenyicin finom különbségtételével éljek — a *nép* egyedülálló történelmi esélyek birtokába jutott, ám a *lakosság* súlyos egzisztenciális gondokkal küszködik. Újjá kell szerveznie mindennapi társadalmi tájékozódási és túlélési technikáit, közeli és távoli személyes és családi perspektíváit. Sokakat ilyen-olyan félelmek kínoznak. Így még erőteljesebb lehet az ősi minta hatása: jobb távol tartani magunkat a politikától, s megmaradni a létezés mindennapi, depolitizált világában, ahol végül is eldőlnék a sikeres túlélés és újraalkalmazkodás *gyakorlati* gondjai.

Ilyen körülmények között különösen erős lehet a kísértés a politikai élet szereplőiben — főként a tömegekre appelláló populisztikus „vezérjelöltekben” —, hogy a tömegek közérzeti apályát, kedvetlenségét és közönyét *heves indulatgerjesztéssel törjék át*. Ez azután még erőteljesebbé teszi a megszemélyesítési hajlandóságot és a bűnbakkategóriák kijelölésének késztetését. A csupán a tegnapi napig ívelő, rövid távú történelmi tudat nem tudja elviselni a történelem „ravaszágát”, a benne működő erők anonimitását, a senki által sem intencionált következmények logikáját. Pedig — s ezt már Kemény Zsigmond is tudta — „így készül a világtörténet”.

Merőben másfajta helyzethez, éspedig rend-

szerint a *preautokratikus* (pretotalitárius) korszakokhoz kapcsolódik a bűnbakállításnak az a funkciója, amelyet *mozgósító-toborzó (prospektív) bűnbakképzésnek* nevezhetnénk. Századunk történetének tanúbizonysága szerint kivétel nélkül minden e századi totalitárius mozgalom megszületésénél — akár hatalomra került, akár nem — ott látjuk a bűnbakállítás aktusát, és pedig olyképpen, hogy ebben az esetben különösen hangsúlyossá válik: a bűnbak egyúttal a *kötelező kollektív gyűlölet tárgya*.

A hétköznapi bűnbakot nem kell szükségképpen hevesen gyűlölni, olykor még szánni és sajnálni is lehet, persze jobbra inkább utólag. Ezzel szemben a mozgósító bűnbakot mindig intenzív gyűlölet övezi. S ez mélyen egybehangzik a bűnbakkal manipuláló politikai erők szándékával. A gyűlölet különös érzés. *Az együttes gyűlölködés* egyike a legerősebben összekapcsoló pszichikus kötőanyagoknak. A gyűlölet emellett mindig bűnrészessé is tesz, hiszen világos erkölcsi és konvencionális normákat szeg meg, amelyek igyekeznek korlátozni hatókörét. A gyűlölködő ember némiképp mindig büntudatos is, ezért könnyen kapható az agresszióra. S ez pompásan beleillik a totalitarizmusra törő politikai erők szándékaiba. Az elmondottak miatt a mozgósító bűnbak szinte mindig *személytelen, kategoriális alakban jelenik meg*. Mindig könnyebb egy elvont kategóriát gyűlölni, mint valamely személyében is

ismert, eleven embert. Szánalmat is inkább konkrét emberek iránt érezhetünk, semmint elvont kategóriák iránt. Emellett a kategória-határok elmosódottsága és bizonytalansága kedvező alkalmat kínál további manipulációkra. (Ismerjük a formulát: „Hogy ki a zsidó, azt én mondom meg.” Vagy némileg átfogalmazva: „Hogy ki a jó zsidó, azt mi mondjuk meg.”)

Jellegzetes tünete ezeknek a manipulatív-félrevezető szándékoknak közéleti vitáink egyik-másik vonulata: az idegenség és „törzskösség” tendenciózus feszegetése, a nemzethez tartozók határainak kijelölése, a kirekesztés és befogadás lehetőségének állandó ébren tartása. A 20. század tapasztalatai alapján minden okunk megvan arra, hogy súlyos gyanakvással szemléljünk minden olyan törekvést, amely *programszerű bűnbakállítással* toboroz híveket.

E kategoriális elhatárolások és a velük együttjáró diszkriminatív műveletek révén jön létre az a jelenség, amelyet ERIKSON (1964) „pseudo speciation”-nak — *látszólagos* (vagy inkább szimbolikus) *fajképzésnek* — nevez. Az elkülönítésnek és kirekesztésnek ez a gesztusa a más (generációs, etnikai, nemi, kulturális és szubkulturális stb.) csoportokhoz tartozókat — a szimbolikus és kulturális eltávolítás következtében — úgy szemléli és kezeli, mintha más „fajhoz” (pszeudofajhoz) tartoznának. Ezért velük szemben könnyebben felfüggeszt-

hetők a verbális és a nyílt agresszió szokásos tilalmai. Ez pedig valósággal provokálja a kategoriális bűnbakállítást. Az ide sorolhatók „alacsonyabb rendű faj” képviselőinek nyilvánítatnak — ennek minden messzemenő következményével.

Félreértés ne essék: amikor különbséget teszünk az értelmező és a mozgósító bűnbak között, ezt csupán a *társadalmi funkció* ilyen vagy olyan *túlsúlya* alapján tehetjük meg. Egyebekben azonban a mozgósító bűnbakra is ráruházzák a „bajok okozójának” szerepét, s alkalmanként az értelmező bűnbak is betölthet tábortoborzó rendeltetést. Az eltérő hangsúlyok mégis valóságosan léteznek, s kitételük mindig az éppen adott, konkrét történelmi és társadalmi helyzet szerkezetében és tömeglélektani szükségleteiben, lehetőségeiben leli magyarázatát.

Jóllehet a bűnbakot mindig gerjesztett gyűlölet övezi, a *gyűlölet tárgya* nem mindig s nem szükségképpen bűnbak is egyúttal. A bűnbak-képzés — mint láttuk — végül is mindig indulat- és feszültségelvezetéssel jár. A „bűnbak-játszma” lejátszása enyhíti a rendszerben felhalmozódott romboló erők hatását; olykor még katartikus lecsengése is lehet. (Erről főképpen a szépirodalom ad számot.)

A gyűlölet tárgya ezzel szemben állandó: irracionális idegenkedés és öngerjesztő indulat célpontja; a vele kapcsolatos akciók kimenetelére pedig szinte mindig a kiiktatásra, a fizikai

megsemmisítésre törekszik. Vagyis a gyűlölet tárgyának megjelölése csak nagy valószínűséggel — de korántsem mindig — indítja el a bűnbakállítási folyamatokat.

Summázva az iméntieket: a bűnbakképzés — jóllehet mélyreható, elháríthatatlan egyénlélektani gyökerei vannak — mindig *konkrét helyzetekben zajlik le*. Ezek jellemzői pedig sokoldalúan befolyásolják a bűnbakképzés dinamikáját, serkentik vagy gátolják kialakulási tendenciáját; ezt vagy azt a változatát teszik gyakoribbá; hevesebbé vagy lassúbb üteművé teszik hullámzását.

5.

De vajon nem kötjük-e így túlságosan is a *történetiség* dimenziójához a bűnbakképzés jelenségkörét? Ha így járnánk el, könnyűszerrel túlon túl is jól ismert illúziók foglyaivá válhatnánk.

Amint az eddigiekből kitetszett, a bűnbakképzési folyamatokat a *determinánsok két nagy csoportjából* eredeztetjük; az egyéni lét, az *emberi egzisztencia* — közelebbről a reflektált véges létezés — szükségszerű pszichológiai következményeiből, valamint az ember *konkrét társadalmi szituációjának* bűnbakképzést serkentő vagy — éppen ellenkezőleg — gátló és korlátozó hatásaiból.

Ha mármost az utóbbiaktól feltételesen eltekintünk, joggal tehetjük fel az alábbi kérdést.

Vajon nem nehezedik-e az emberre a társadalmi-politikai és hatalmi autokráciáknál mara-
dandóbb és hatalmasabb kényszer: a *sorssze-
rűség* képzetéből eredő kiszolgáltatottság, a
véges egyéni lét tudásából *származó egziszten-
ciális szorongás*? Az ember egyebek közt azért
is kiváltságos lény, mert tudatosan reflektálni
kényszerül egyéni léte végességére. Ez a nagy
és *végső frusztráció* és kudarccal nem kerülhető el,
csupán a hozzá fűződő *személyes viszony* lehet-
séges módjai alakíthatók ki szabad és szuverén
döntéssel. Azt is mondhatnánk tehát, hogy a
bűnbakképzés pszichológiai előfeltételei az
ember ontológiai *léthelyzetének* alapzatába
vannak beleépítve.

Erre az alaphelyzetre sokféle egyéni és kol-
lektív válasz lehetséges: az is, amit a vallások
kínálnak, az is, amit a laikus tudat dolgoz ki
önmaga számára. De az ember választhat Ca-
mus abszurdá minősített világának szellemé-
ben is, emígyen: „az abszurd által átítatott
szellem csak annyit mond, hogy a következmé-
nyeket derűsen kell szemlélni. Akár fizet is
értük. Másképp mondva szerinte vannak fele-
lősök, de nincsenek bűnösök. Legföljebb arra
hajlandó, hogy múltbeli tapasztalatait felhasz-
nálja eljövendő tettei tervezésénél.” (CAMUS,
1990, 258.)

A sorsszerűségnek, a „*sors autokráciájá-
nak*” kiszolgáltatott ember drámája először a
görög kultúrában fogalmazódik meg. Jóllehet
az ember „minden dolgok mértéke”, mégsem

lehet tudója a sorsot megszemélyesítő istenek szándékainak és szeszélyeinek. S ha felfedezi is rejtett intencióikat, mint végül is Oidiposz, akaratlan vétkéért nem bünbakképzéshez folyamodik, hanem *sorsának vállalásához*. A görög tragédiák és a mitológia hősei — a boldognak elképzelhető Sziszüphosz is — nem hártják át még szándéktalan vétkeiket sem, még kevésbé tudatosan vállalt cselekedeteik következményeit. Önsorsukkal fizetnek, nem jelölnek ki maguk helyett áldozatot. Kétségtelen, hogy ebben mutatható fel az *európai kultúra egyik megoldási lehetősége* a bünbakképzés ellenszeréül. De ez a megoldás inkább a tragédiák hőseire méretezett szerep, semmint az esendő, mindennapi ember használatára.

S itt egy pillanatra vissza kell térnünk a bibliai előzményekhez. Az őseredeti bünbak eszméje a Törvényt megalkotó — s a zsidó vallásban személyes és egyetlen alakot öltött — transzcendens erők előtt érzett büntudat szorongásából származott. Ennek feloldására csak egy valódi út kínálkozott: a bünbánat, a nyílt „bűnmegvallás” és az Újszövetség megváltásezméje. A bünbakállítás csak ravasz kerülőút; a valódi feladat álcázása, bár rendeltetése azonos: enyhíti a szorongást és a büntudatot, s ezzel csökkenti is a bünbakállításra irányuló készletét.

A nyílt és személyes „bünbánat” az *európai hagyomány másik mintája* a bünbakképzési hajlam kordában tartására. Ez azonban egy

laicizálódó világban mind kevesebb embert ragad magával. Ne zárjuk ki azonban annak lehetőségét, hogy a transzcendenciára irányuló gesztus laikus alakban is képes hatást kifejteni, s ezáltal sorsvállalásra vagy a személyes felelősség, a személyes döntés következményeinek elviselésére ösztönözni.

Ilyenformán a bűnbakképzés folyamatai mögött ott feszülnek az emberi létezés végső, nagy dilemmái és a belőle származó szorongások-feszültségek is. Annál is inkább, mivel nagy erejű társadalmi és egyéni pszichológiai szükségletek működnek abban az irányban, hogy ezek újra és újra életre keljenek. Bennük nem logikai racionalitás, hanem a már említett „pszicho-racionalitás” működik.

Az eredeti bűnbakjelenség eleve magában rejtette a megtisztulás, a bűntől való szabadulás gondolatát: a kiszemelt áldozat kínja az *én* bűnöm ára volt; ennek révén szabadultam meg a *személyes büntudattól*.

Ám az áthárítás ténye — a közbeiktatott bűnbak léte — szükségképpen homályban hagyja azt a nem mellőzhető kérdést, hogy vajon milyen intenzív *személyes katarzisélmény* kapcsolódik az aktushoz.

Hiszen az önreflexió nélküli, felületes és rutinszerű, már-már elgépiesedett „bűnbánat” vagy akár a személyes érintettség érzetének tökéletes hiánya pompásan megférhet a bűnbakállítással, szemben az európai kulturális hagyomány imént említett két nagy — s a

személyes katarzist egyaránt feltételező — mintájával: a „tettem, amit megtettem” sorsvállalásával és a mélységes önvizsgálaton nyugvó, nyilvános „bűnbánattal”.

A bűnbakjelenség azonban egy másik szálon is egybefűzhető a katarzissal. Ezt akár „Nemecsek-effektusnak” is nevezhetnénk. A bűnbakhajszka másnapján, a megbélyegzést vagy „leszámolást” követően olykor előfordul, hogy a résztvevők egy részében „másnapossági érzet”, sőt eltávolodás vagy egyenesen elborzadás támad a kollektív dühvel vagy manipulatív indulatkirobbanással sújtott bűnbakáldozat láttán. A „nem ezt” és „nem így” akartam megdöbbenése és riadalma — egyébként kedvező pszichológiai feltételek esetén — ugyancsak járhat katartikus hatással azokra, akiket ideig-óráig magával ragadott a felkorbácsolt kollektív hisztéria, s elvezethet a „soha többé” morális elszánásához. Századunk hazai és egyetemes története nem kevés példával szolgált erre — kezdve a lincseléseken, folytatva Auschwitz iszonyatával, el egészen a gyengékkel és védtelenekkel szemben elkövetett mindenfajta erőszaktételek látványának felzaklató hatásáig.

Ha a bűnbakállítás valóban olyan egyetemes jelenség, mint ahogyan feltételezzük, s valóban átszővi az emberiség történelmi tapasztalatát, akkor hátterében olyan általános indítékokat, *valóságkezelő pszichikus működésmódokat* sejtethünk, amelyek többé vagy kevésbé

hevesen aktualizálódnak meghatározott történelmi és társas-társadalmi helyzetekben. Lásuk most ezeket kissé alaposabban!

Főképpen három szociálpszichológiai jelenség érdemel kitüntetett figyelmet: az *okási* (*kauzális*) *magyarázó sémák* természete; a *személyes felelősség* odaitélésének (attribúciójának) mechanizmusa és egy általános *megszemélyesítő* (antropomorfizáló és perszonifikáló) késztetés.

Az emberi kultúra nagy objektivációs rendszerei (a tudomány és a művészet), akárcsak a mindennapi „életvilág” naiv, hétköznapi pszichológiája, rendre arra törekszenek, hogy a mindennapi tapasztalás rendezetlen, kaotikus, bizonytalanságokkal és valószínűségekkel megterhelt élményhalmazába áttekinthető és kalkulálható *rendet vezessenek be*. Ne feledjük: a bizonytalanságcsökkentés, a valószínűségi viszonyok realiztikus kezelése elemi feltétele a sikeres alkalmazkodásnak, de az innovációnak is.

Az emberi pszichikum olyan apparátus, amely a kiszámíthatatlanságot és bizonytalanságot — vagyis a hiányzó vagy egymásnak szisztematikusan ellentmondó, rendezetlen „visszacsatolásokat” — viseli a legnehezebben; erre reagál a leghevesebb stresszállapottal. Ilyenkor az agyunk „komputere” megzavarodik és működésképtelen lesz.

Az egyén biztonságérzetét növeli, s egyúttal orientációs esélyeit is fokozza, ha az esemé-

nyek nyugtalanítóan heterogén halmazába képes belevetíteni az oksági elvet s az azt szolgáló *kauzális sémákat*. Heider (1958) szép kísérlete nagyszerűen igazolta, hogy az ember az elvont mértani ábrák rendezetlen mozgásának látványát is kauzális sémák alkalmazásával teszi értelmezhetővé a maga számára.

Ha nem állnak rendelkezésünkre világos, racionális oksági magyarázatok, hajlunk arra, hogy mindig effajta sémákat alkalmazzunk. Ezeknek a sémáknak jellegzetes — ámbár kétféle módon mindaddig nem tanulmányozott — tulajdonságaik vannak: a legközelebbi (proximális) ok túlbecsülése, antropomorfizálás, a téri és idői asszociatív kapcsolatok ok-okozati sémává alakítása, különféle redukciós műveletek, hibás általánosítások és analógiák, szívós hajlam a monokauzalitásra stb. Ezek részleteitől ezúttal el kell tekintenünk; most csupán maga a tény érdekes számunkra. A kauzális sémák gyakorta csupán kvázi-oksági viszonyokat hoznak létre, s ezzel elfedik a valódi mozgatórugókat.

A mindennapi valóságkezelés legtöbb rejtélyét és talányát éppenséggel a *társas és társadalmi történések* hordozzák magukban; ezek „rendezetlensége” a legnagyobb. Hajlunk rá, hogy minden emberi akciónak szinte kényszerűen meghatározott okot tulajdonítsunk; „*attribúciós kényszernek*” vagyunk alávetve. A modern szociálpszichológia ún. attribúció-elméletei éppenséggel ezt a jelenséget szemelték ki

kutatásuk tárgyául: miképpen és milyen alapon következhetnek az emberek a maguk és mások viselkedésének, a megfigyelt történeteknek az okaira? (Lásd: HEIDER, 1958; KELLEY, 1971; SHAVER, 1975; ANTAKI, 1981; HEWSTONE, 1989)

Mindannyian jól ismerjük a mindennapi tudás „naiv pszichológiájának” effajta kauzális sémáit: az alacsony emberek diktatori hajlamokkal kompenzálják kicsinységüket; a szokatlan és ritka vörös hajszín gyanakvásra ad okot; a magas homlok mögött nagy ész lapang; a piknikus alkatúak kedélyesek és így tovább... Mellőzvéen most az attribúciós elmélet részleteit, egyetlen — témánk szempontjából fontos és sokszor igazolt — megállapítását idézzük fel: az ún. fundamentális attribúciós hiba jelenségét. Eszerint mások viselkedésének magyarázatában rendre túlbecsüljük a belső diszpozíciók (jó vagy rossz szándékok, intenciók, hajlamok és karaktervonások) szerepét, és alábecsüljük az olykor kényszerítő erejű helyzeti tényezőket.

A magunk viselkedésének magyarázata során ugyancsak hajlamosak vagyunk arra, hogy *siker esetén* hasonlóképpen járjunk el, vagyis a siker okát önmagunk érdemeinek és erényeinek tulajdonítsuk. Ezzel szemben *kudarccs esetén* külső és helyzeti tényezőkben vagy más embereknek tulajdonított okokban (ilyen vagy olyan viselkedésükben) fedezzük fel a frusztráló állapot okát és magyarázatát.

Mintha egy ösztönös és szinte automatikusan működő *én-védő és elhárító mechanizmus* kényszerének lennénk alávetve. Kauzális sémáink másképpen működnek siker, és másképpen kudarc esetében. Az előbbi során az ok bennünk rejlik, az utóbbiban mások gátló szerepe, rossz szándéka és gátvetése okozza a bajt, a kudarcot. Meglehetősen kézenfekvő, hogy pszichikus apparátusunk működésének ez a jellegzetessége felerősíti a kivetítési és áthárítási hajlandóságot. Ezáltal mintegy kezére játszik a bűnbakképzési folyamatok kibontakozásának: a kauzális sémák alkalmazását önfelmentő-áthárító irányba torzítja el.

De az *oktulajdonítási műveletek* más módon is jelen vannak a képben. A bűnbakállítás mindig a *társas történések és a társadalmi akciók* világában zajlik le. Közhely, hogy a történelem kizárólag emberi cselekvések terméke, amiként az is, hogy az emberek egyszerre szerzői és szereplői tulajdon történelmi drámájuknak. Ámde ami az emberi akciók eredményeként — akár a személyes sorsban, akár a társadalom szélesebb övezeteiben — létrejön, az rendszerint számos, egymásnak feszülő és egymást keresztező-gátló szándék és akarat eredménye, olyasmi, amire nem irányult *közvetlen intenció*.

A társadalom ilyen értelemben „személytelenül” működik. Az előállított személyes és társadalmi helyzetek *közvetlen* oka gyakorta nem vezethető vissza valamely megnevezhető és megszemélyesíthető ágensre. Ezért emlegete-

tik, hogy a történelemben vak erők érvényesülnek; felette a sorsszerűség, a fátum árnya lebeg. E különös és gyakorlatilag feloldhatatlan antinómiát tükrözi a szándék- és következményetikák közötti különbségtétel is.

A vázolt tény kétféle módon is befolyásolja a bűnbakképzési fejleményeket. A kauzális sé mák alkalmazása az emberi dolgokban nem egyszerűen az ok odaitélését, hanem a dolog természeténél fogva a *felelősség odaitélését* is magában rejti — ennek minden messzemenő, a felelősségre vonhatóságot is érintő következményével.

S ha ez így van, akkor ugyancsak természetes módon erősödik fel az anonim társadalmi erők *megszemélyesítési* (perszonifikálási) törekvése: minden társadalmi és politikai ténynek meg kell lenni a személyes okát, meg kell szabni a személyes felelősség mértékét. Az ember mindig meg akarja érteni — makacsul és állhatatosan — köz- és magánléte helyzeteit, e helyzetek okait és felelőseit.

Ám ezt mindig olyan lényként teszi, akiben kiküszöbölhetetlenül ott gyökereznek az elhárítás-önfelmentés, a kivetítés és az öngazolás diffúz készletései. A kérdéseket mindig felteszi, vagy csak egyszerűen fogékony irántuk, ha mások teszik fel őket. Ki és mi az oka balszerencsémnek? Ki a felelős az „elmúlt negyven évért”? A szabadságharc vagy 1956 bukásáért? A mindennapi lét gondjaiért? Az elveszejtett esztendőkért? Ha igaz az attribúció-elmélet

feltevése, akkor az effajta kérdések különösképpen kiélezik a bűnbakállítási szükségletet. S ki vitatná, hogy manapság effajta kérdéseket támasztó korszakban élünk?

Természetesen ahol már a kinyilvánított szándékok is elítélendőek, mint pl. a fasizmus nyíltan vállalt Endlösung programja és fajelmélete esetében, a képlet egyszerűbb. Az eredmény megfelel az intencióknak. Ilyen esetben a felelősség odaítélése is könnyebb. Ezért ülhetett össze a nürnbergi törvényszék. Helyre kellett állítani a megrendült erkölcsi világrendet, még ha a jogi kereteket azóta is vitatják.

Némileg összetettebb a kép a bolsevizmusról szólván. A történelmi erőszak végletes kultusza (a proletárdiktatúra eszméje) — jóllehet a deklarált szocialisztikus és humánus célok ezt nyíltan nem tartalmazták — utat nyitott a legszélsőségesebb önkénynek. S az önkény apparátusát emberek mozgatták, miközben az rajtuk is uralkodott.

A történelmi-társadalmi mozgatórugók rejtettsége és átláthatatlansága, az egyidejűleg s meghatározott korszakban élők „helyzeti vak-sága” elkerülhetetlenné teszi a mozgatórugók *megszemélyesítésének* állandó kényszerét. Ebben közrejátszik az a különös szociálpszichológiai jelenség is, amelyről már szóltunk, s amelyet az attribúció-elmélet kutatói „fundamentális attribúciós hibának” neveznek. Ennek egyik fontos megnyilvánulásáról Heider ezt írja: „A környezetben végbemenő változá-

sokat csaknem mindig személyek akciói okozák *más tényezőkkel egybekapcsolódva*. Létezik azonban egy olyan általános tendencia, hogy a változásokat *maradéktalanul* személyeknek tulajdonítsuk.” (HEIDER, 1944, 361. — Saját kiemelésem, P. F.)

A naiv pszichológiai tudat, a mindennapi eszmélkedés számára gyakorta egyszerűen hozzáférhetetlen az a gondolat: ami előttünk van, mint a társadalom éppen adott állapota, nem feltétlenül és nem kizárólag meghatározott személy vagy személyek ilyen vagy olyan szándékaiból és cselekedeteiből ered.

Meg kell tehát lelni azokat a személyeket (vagy kategóriákat), akik vagy amelyek felelőssé tehetők. Rájuk vetítjük kauzális sémáinkat; teljes egészében nekik tulajdonítjuk az előállt helyzet okát, s ennek megfelelő szankciókat kívánunk velük szemben érvényesíteni. S itt kényes billegés és kétértelműség jöhet létre az ösztönös igazságérzet, a méltányosság és a bosszú indulata között. Az előbbi erkölcsi és jogi kategóriákban gondolkodik, az utóbbit pusztán a gyűlölet terhelve indulat vezérli.

A bűnbakképzés fontos pszichológiai mechanizmusa kapcsolódik a *felelősség* — pontosabban a megszemélyesített, személyhez kötött felelősség — eszméjéhez s az eszme gyakorlati érvényesítéséhez. A felelősség eszméje azonban nem azonos módon kerül fel a jog, az erkölcs, a politika és a mindennapi tudat s érzület szférájában. A jogi *szankcionálás*, az

erkölcsi *meg- és elítélés*, valamint a történeti-politikai *értékelés* nem szükségképpen esik egybe; eltérő utakon is járhatnak, merőben elütő következményeket vonhatnak maguk után.

A személyes felelősség megállapítása és odaítélése *önmagában nem* bünbakképzés. Ha méltányos, akkor valódi célja a megsértett Törvény érvényének helyreállítása, valamely sértetetlen emberi érték visszaemelése jogaiba. Ilyenkor kínálkozik a legnagyobb esély arra, hogy maguk az érintettek is katarzisként éljék át a felelősség odaítélésének aktusát, s bensőleg is átérezzék annak súlyát. A rilkei „Változtasd meg az életed!” parancsa ilyenkor benső igényné válhat.

A bünbakképzés mindig *alegális aktus*, még ha olykor jogi és erkölcsi vagy egyéb megfontolásokkal bástyázzák is körül. Ilyenformán arra sem tart igényt, hogy a bünbakkal szemben alkalmazott eljárásai, szankciói legitimek legyenek. A felelősség konstatálása azonban könnyen válthat át bünbakállítási műveletté, főképpen azért, mert a felhalmozódott agresszív indulat ebbe az irányba tereli a fejleményeket.

Megszemélyesített bünbak nem lehet túlságosan sok, mivel akkor már átmegy a kategoriális bünbak alakjába, s a személy csupán a kategória képviselőjeként válik a megítélés tárgyává. Ha a felelősség túlságosan sok embert érint, vagy ha többé-kevésbé jelentős társadal-

mi csoportok, kategóriák vonhatók be körébe, a bűnbakállítási hajlandóság különös módon válogat a szóba jöhető jelöltek között, jóllehet nem véletlenszerűen, de mégis esetlegesen. Egy politikai erőcsoport vagy mozgalom látványos kudarca különösképpen kedvez a *szelektív bűnbakállításnak*, a — hadd mondjuk így — „*reprezentatív bűnbakok*” kiszemelésének. Napjaink honi viszonyai között különös hevességgel zajlik ez a folyamat.

Az effajta esetekben a bűnbakállítás látszólag teljesen racionális és megalapozott: *a felelősség ténye vitathatatlan*. Ez a felelősség azonban mégis elmosódó és diffúz (eltekintve most a jogilag is szankcionálható, konkrét és tényszerű vétségektől), nagyszámú történelmi szereplő között árad szét. Ezért is merül fel a szelektív megszemélyesítés szükséglete: reprezentatív bűnbakokat kell állítani, akik önnön személyüket, de egyúttal kategóriájukat is képviselik („vörös bolsevik”, titkos ügynök, kozmopolita, zsidó, ilyen vagy olyan bérenc, „nemzetietlen” stb.).

A reprezentatív bűnbak valamilyen értelemben mindig valóban felelős. Személyes felelősége mindig konstatálható, nem „bűntelen” hát, jóllehet nem mindegy, hogy ez vajon erkölcsi vagy politikai kategóriákban fogalmazható-e meg, esetleg mindkettőben. Ezek szándéktalan vagy éppenséggel nagyon is tudatos — olykor manipulatív — felcserélése és egybe mosása számos zavarnak lehet a forrása. Min-

denekelőtt maga a szelekció önkényes és esetleges lesz; szeszélyes és személyes indulatok, szégyenek és „visszafizetési” késztetések vagy egyszerűen a „társadalmi láthatóság” alkalmi benyomásai szabják meg a kiszemelés tárgyát. Egyebek közt ebből is ered, hogy — bár a felelősség odaitélése jogosult — *túlméretezett* volta már bűnbakállításba csap át. Ez a bűnbakképzés egyik sajátos, nem ritka változata.

Efféle tendenciák érvényesülnek a közelmúlt egyes közszereplőivel, a korábbi korszak nagy publicitást élvező alakjaival — különösen a tömegkommunikáció munkatársaival — szemben. Bennük látszik megtestesülni és meg-személyesülni egy korszak, egy áramlat, egy intézmény.

Hadd húzzuk alá: a bukott vagy sikertelen politikus nem feltétlenül bűnbak, pusztán jelölt e szerepre. Viszont magyarázatként és önvigaszként maga is igényt tarthat a kijelölésre. A *vállalt bűnbakság* ugyanis ebben az esetben azt is jelenti, hogy a politikusi kudarc külső okok vagy szerencsétlen konstellációk következménye; az áthárítás és a kivetítés itt is működésbe lép, csak éppen másfajta rendeltetéssel. A bűnbak a közhiedelem szerint mindig ártatlan és vétkek nélkül való; ha tehát ezt a szerepet vállalom, egyúttal „bűntelenségemet” is kinyilvánítom. S ez olykor felettébb előnyös helyzet lehet — akár önvigaszként is.

A *vállalt bűnbakszerep* azonban önálló elemzésre is érdemes, mivel súlyos — olykor drá-

mai — feszültségeket hord magában. Elegendő az elmúlt század magyar történelmének három alakját felidézni: Széchenyit, Teleki Pált és Nagy Imrét. Mindhárman a tudatosan mérlegelt és önként vállalt bűnbak szerep heroikus képviselői, és pedig az önmagukra kiróható legsúlyosabb „vezekléssel”.

A gyötrő büntudat mindegyikükénél ott lapang a fejlemények kezdeteinél. Elegendő beleolvasni Széchenyi 1848-as naplójába, vagy felidézni Teleki búcsúlevelének „bűnös vagyok” formuláját. Nagy Imre esetében némileg talányosabb a kép (utolsó írásait még nem ismerjük), de a neki szánt szerepet — hogy ti. 1956 fő oka — végül is makacs következetességgel elvállalta, az utókorhoz, a „nemzetközi munkásmozgalom” majdani igazságos ítélszékéhez fellebezvén. Tettével bizonyosan a megújulni remélt mozgalma számára akart erkölcsi tőkét hagyományozni.

De idézzünk csak néhány fordulatot Széchenyi naplójából: „Gyakorta gondolom magamban, hogy *én* vagyok az oka ennek az egész zűrzavarnak; ilyenkor aztán fel kell nevetnem e hiúságon.” (SZÉCHENYI 1982, 1274.) Ezek a szavak azért is tanulságosak, mert szerzőjük itt még küzd az önfelnagyítás, az eltúlzott személyes felelősség csábításával. Később mindinkább magára marad a gyötrő büntudat, az eltúlzott felelősségérzet.

„Ó, Istenem, micsoda szemrehányásokkal illetem magam, amiért felébresztettem Ma-

gyarországot.” (Uo. 1279.) „A jelen forrón-
gáshoz a legnagyobb résszel te járultál hozzá!
minden csepp vér, mi itt kiömlik, terád hullik.”
(Uo. 1282.) „Egy hang szakadatlanul a ben-
sőmben: »Te vagy a fő oka mindannak a bor-
zalomnak, ami történt és az óceányi vérnek,
mi ki fog ömleni.«” (Uo. 1218—1219.) S az
utolsó bejegyzés 1848. szeptember 4-én: „Nem
volt még ember, ki nagyobb zűrzavart hozott
volna ebbe a világba. . . mint én ! Ó, Istenem,
irgalmazz nekem!” (Uo. 1321.)

Míg néhány hónappal korábban némi ironi-
kus kétely s az öngúny árnya is felfedezhető
Széchenyi szavaiban, midőn túlméretezett fele-
lősségérzetéről szól, itt már minden távolság-
tartás szétfoszlik: ő a fő oka mindennek, mi
több, a legnagyobb zavarkeltő a világban.

Különös lény az ember; bizonyos körülmé-
nyek között önmagát is bűnbakká tudja tenni.
Hol — mint láttuk — önfelmentő szándékkal,
a bűnbakszerep teátrális elvállalásával, hol pe-
dig a paroxizmusig fokozott felelősségtudattal
és öngyötréssel, a túlméretezett „vezeklés”
mártíriumával. A bűnbakjelenség sajátos vál-
tozatai ezek. Magában a tényben semmi meg-
lepő nincs.

Ha az ember önmagára reflektáló, önmagát
tárgyként is megragadni képes lény, akkor egé-
szen természetes, hogy önmagát bűnbakként is
képes „eltárgyasítani”. Énjébe szervesen be-
tudja építeni önként vállalt bűnbak mivoltát
— ennek minden lehetséges következményé-

vel. Olykor el egészen az önpusztításig, az öngyilkosságig!

Óvakodjunk hát attól, hogy a *bűnbakjelen-ség sokféle arcát és sokféle megnyilvánulási alakját* egyetlen változatában összefoglaljuk, s így akaratlanul is leegyszerűsítsük!

Mint láthattuk, a bűnbakképzés *sokféle gyökérből* táplálkozik, sokfajta — társadalmi-politikai, tömeglélektani és egyéni pszichodinamikai — rendeltetést teljesíthet. Minden megnyilvánulási alakjában az a közös jellemzője, hogy a különböző okok miatt feltorlódott feszültségeket és agresszív indulatokat vezet el. De mégis hol action gratuite-ként tűnik fel, s az indokolatlan, motiválatlan cselekvés benyomását kelti. Hol megjelöli a „gyűlölet tárgyát”, s ezáltal politikai tábort tömörít. Hol az igazságtétel, az erkölcsi világrend helyreállításának pátosza fűti át, olykor átbillenven a bosszúállás műveletébe. Hol pedig — kauzális magyarázó sémák alkalmazásával — megszemélyesíti az anonim történelmi erőket, s ennek megfelelően elosztja a felelősséget és a szankciókat, és pedig többféle lehetséges változatban is (személyes és kategoriális bűnbak, reprezentatív bűnbak, önkéntes bűnbak).

6.

A képet tovább árnyalja, hogy a bűnbakjelen-séggel számos olyan pszichológiai történés is érintkezik, amelyek ott feszülnek a minden-

napi tapasztalatokban, de sajátos — zavarba ejtően lebegő és bizonytalan — jellegüknél fogva ritkán válnak szisztematikus kutatás és elmélkedés tárgyává. A gyűlöletérzés vagy a bosszúállás indulata, a bűnbánat és a vezeklés, az önkéntes mártírium, a megbocsátás és a világi szentség, az eleve elrendeltség hite, a kollektívumért vállalt önfeláldozás, a jelképes értelmű önpusztítás mind-mind ott lebeg a bűnbakjelenség holdudvarában.

Ezen nincs mit csodálkozni! Végül is mindegyikük mélyen emberi megnyilvánulás, s közös magvuk az, hogy meghaladják a tisztán racionális-kalkuláló emberről alkotott látomást, s visszahódítják az emberi létezés — tudatos és nem tudatos — *affektív-indulati* világának fontosságáról alkotott meggyőződést.

Mindemellett nem volna célszerű, ha e gazdagon indázó és keresztül-kasul egymásba szövődő jelenségvilág láttán lemondanánk arról, hogy a bűnbakállítást *önálló folyamatként* kimetsszük, s eképpen önálló elemzés tárgyává tegyük. A fentiekkel éppenséggel ennek az önálló elemzésnek a lehetséges körvonalait igyekeztünk felvázolni. De maradt még néhány kérdésünk. Végül is *kiből lesz alkalmas bűnbak?* Létezik-e a bűnbakállítás „viktimológiája”?

Mindenekelőtt vegyük szemügyre, mi is áll a rendelkezésünkre! Lewin és munkatársai kísérleteikben, valamint az előítélet és az agresszív tömegmozgalmak (pl. a lincselés, a boszor-

kányüldözés, a romboló lázongások) kutatásában (lásd CANTRIL, 1941; SMELSER, 1982; MOSCOVICI, 1985; TURNER, KILLIAN, 1987) felbukkannak a *bűnbak* személy egyes jellemzői. A bűnbakjelölt valamilyen értelemben mindig *kisebbségi pozíciót* foglal el, akár kategoriális besorolását, akár személyes jellemzőit vesszük figyelembe.

Ha közvetlenül együttműködő emberi csoportról ejtünk szót, akkor a jelölt rendszerint *marginális, peremhelyzetű* vagy *dezintegrált személy*, aki ennek következtében kevés szociális támaszra és védelemre számíthat. Ez a szűkebb és tágabb társas körre egyaránt kiterjedő támaszhiány elkerülhetetlenül felidézi a magányosság s egyúttal a szembeszökőség, a túlzott mértékű „szociális láthatóság” kockázatát. Ennek pedig figyelemfelkeltő jelentősége van, ami alkalmasan kanalizálja a már felhalmozódott indulatokat és agresszív késztetéseket.

Tovább erősíti ezt a hatást az a körülmény, hogy a bűnbak rendszerint az *idegenszerűség, a „más”-ság*, a megszokottól és az átlagostól valamilyen irányban való eltérés mozzanatát képviseli, akár csak az albino az állatcsoportban. A „társadalmi albinóságnak” lehetnek mind személyhez kötött, alkalmanként akár stigmatizáló tünetei (pl. feltűnő testi jegyek, szokatlan *expresszió* és megnyilvánulási mód, kihívó énbemutatói technikák), mind pedig az előítélettel sújtott kisebbségi csoporthoz tartozásból eredő, „átvitt” megnyilvánulásai.

Az erőszakos és manipulatív politikai erők célja éppenséggel az, hogy magát a kategóriát is stigmatizálják. A *stigmatizált társadalmi kategóriákhoz* tartozó egyének jellemzően nagyobb számban lesznek nyílt vagy közvetett-szimbolikus agresszió áldozatai. A lincselés pl. — bár elvértve akadtak fehér áldozatai is — elsősorban az amerikai néger etnikai csoport tagjait sújtotta.

A bűnbaknak általában a *védtelesség* képzetével kell összekapcsolódnia, amilyen az ártatlan bibliai bak szánandóan kiszolgáltatott sorsa volt. Egyebek közt ezért is lelhető a bűnbak jobbra kisebbségi pozícióban, társas elszigeteltségben. Valamely többségi társadalmi csoport még sohasem vált pogrom áldozatává! A többségi társadalmi csoport vagy a kiscsoportokban domináló befolyásos-hatalmi réteg részéről mindig fenyeget a visszaütés vagy az energikus önvédelem kockázata.

Morális szempontból ezért is olyan alantas a bűnbakképzés: mindig a *kisebb kockázattal* járó úton vezeti el az agresszív indulatokat. Annál is inkább, mivel a bűnbakkal való leszámolás rendszerint tömegakciókba torkollik: „kristályéjszakákba” és népítéletekbe, lincselésekbe vagy a Törless növendékvilágának brutális aktusaiba. A bűnbakkijelölés szubjektuma, illetve a bűnbakfeláldozás személyes vagy kollektív kivitelezője ezért nem szükségképpen esik egybe — főképpen a manipulatív célzatú bűnbakállítás esetében. Ilyenkor elsza-

badulhat az alja csöcselék is; a fejlemények átlépnek a tömeglélektan világába.

A Horthy-rendszer „hivatalos” antiszemizmusa nem intencionálta a nyilasok akcióit, sőt, gátolni igyekezett azokat, a felelősség meghatározott mértékét mégsem háríthatja el magáról. Amiként a miskolci és kunmadarasi pogrom vagy a szentesi rendőrkapitány lemeszárlása sem választható el a mesterségesen és szándékoltan gerjesztett „népítéletek” atmoszférájától és rejtett rugóitól, jóllehet az említett aktusok kívül estek az eltervelt szándékokon.

A bűnbakkal való bánásmód logikája — a bűnbakképzés és az előítéletesség már említett szoros kölcsönös kapcsolata miatt — azonos azzal, ahogyan Allport leírja az események láncolatát: az érintkezés korlátozása, majd megszakítása — verbális és szimbolikus agresszió — közvetlen károkozás — megsemmisítés.

Az iméntiek azt sugallhatnák, hogy a bűnbak — miként bibliai ősképe — mindig gyenge és védtelen. S bár valóban ezt ítélnéljük a jellemző és tömeges tendenciának, a kép — ahogyan azt más összefüggésben is láttuk — ezúttal is árnyaltabb és változatosabb. Már Lewin és munkatársai is felfigyeltek arra, hogy az egyik autokratikus légkörű kísérleti csoportban különös helyzet állt elő: „a két üldözött fiút a tanárok úgy értékelték, mint a csoport vezetőit; egyikük a szociometriai felmérésben a rokonszenvi szavazatok összegezése szerint a

második helyre került, ezen felül a csoportban őt tekintették a legerősebbnek.” (LEWIN, 1975, 168—169.)

Bár a bűnbakállítás iránya általában — a hierarchikus logikának megfelelően — „lefelé” mutat, olykor azonban ellentett irányba — „felfelé” — is mozoghat: a *kiválóság* felé. A minőség és az érték is szorulhat kisebbségi pozícióba! S ha a rendszerben feltorlódott feszültség eléri a szükséges és elégséges mértéket, a bűnbakképzés a kiválókat — elsősorban a magányos és a többséggel szemben ugyancsak védtelen — „hideg presztízssú” kiválókat is kiszemelheti a maga tárgyaként.

A valamilyen értelemben kiváló személyiség könnyebben nyilvánítható a nyomasztó helyzet okának. A vele szembeni agresszió nagyobb erők mozgósítását igényli, ezért a feszültségekből is többet vezet el. S a tetejében még legitimnek is vélhető, hiszen *erő és autoritás ellen* irányul. „Másnapossági” szégyenérzettel sem fenyeget, mivel az indulatkirobbanás után nem gyengék és elesettek „feláldozásának” látványát kell szemlélnie. A korábban elemzett, önkéntesen vállalt bűnbakszerep — mint láttuk — egyenesen feltételezi a személyes kiválóságot, a morális igényességet.

A *szerep-, pozíció- és hatalomvesztés helyzetei* mindig nagy számban kínálják fel a bűnbakjelölteket. Főképpen annak a mechanizmusnak a révén, amelyet a bűnbakság visszamenőleges *értelmező funkciójának* és a szemé-

lyes felelősség odaítélésének neveztünk. Elég egy pillantást vetni a környező valóságra, hogy felfedezzük: manapság egyenesen „túlkínálat” mutatkozik az effajta bűnbakjelöltekből.

Ilyen viszonyok között óriási erők működnek mind társadalmi, mind lokális méretekben avégett, hogy újra és újra a bűnbakállítás értelmező és toborzó, s egyúttal feszültségelvezető esélyeihez folyamodjanak.

Márpedig illő lenne emlékezni rá, hogy a bűnbakállítás ősi és eredeti rendeltetése ez volt: létrehozni a büntelenség, a *megtisztult megnyugvás*, a tisztaság és „megváltottság állapotát”. Egymást követő agresszív hullámok láncolatának ördögi körében mozogva azonban ez az állapot aligha érhető el. Pedig ideje volna kilépni ebből az ördögi körből. S most mintha a *történelem kegye* alkalmat is kínálna rá! De vajon tudunk-e vele élni?!

*

A józan szkepszis és a történelem látványa azt mondatja velünk: ha a bűnbakképzés minden korszak és minden kultúra egyetemes jelensége, aligha iktatható ki életünkből. Láttuk: indítékai mélyen gyökerező s az ember ontológiai lényegéhez tartozó sajátságokból erednek, s egyúttal történelmi-társadalmi helyzetek erővonalaira is támaszkodnak. A dolog lényege nem az optimizmus vagy a pesszimizmus megszokott és oly lapos szembefordításán

múlik; a kettő közötti választás egyébként sem a tudomány dolga, inkább a hité és a mozgósítható személyes erőforrásoké.

Az egyetlen, amiben bizakodhatunk: a tudomány és a józan ész, a szellemi és az erkölcsi erők szívós és makacs felvilágosító munkálkodása. Ha ismerjük egy jelenség előállításának okait — márpedig a bűnbakállításról nem keveset tudunk —, akkor talán magunkban és másokban is inkább kordában tudjuk tartani a „gonosz erőit”. De ma — és kiváltképpen ma — senki sem kezeskedhet azért, hogy ez sikerülni fog.

IRODALOM

1. ADLER A., é. n.: Emberismeret. Göncöl Kiadó, Budapest
2. ADLER A., 1927: The practice and theory of individual psychology. Harcourt, Brace, New York
3. ALLPORT G. W., 1977: Az előítélet. Gondolat Kiadó, Budapest
4. ANTAKI C., (ed.) 1981: The psychology of ordinary explanation of social behaviour. Academic press, London
5. BARASH D. P., 1980: Szociobiológia és viselkedés. Natura, Budapest
6. CAMUS A., 1990: Sziszüphosz mítosza. Magvető Kiadó, Budapest
7. CANTRIL H., 1941: The psychology of social movements. Wiley, New York
8. ERIKSON E. H., 1964: Insight and responsibility. Norton, New York
9. FESTINGER L., 1976: A társadalmi összehasonlítás folyamatainak elmélete. In: Pataki F. (szerk.), Pedagógiai szociálpszichológia. Gondolat Kiadó, Budapest
10. FREUD S., 1982: Rossz közérzet a kultúrában. In: Esszék. Gondolat Kiadó, Budapest
11. HEIDER F., 1944: Social perception and phenomenal causality. Psychological Review, 51, 358—374.
12. HEIDER F., 1958: The psychology of interpersonal relations. Wiley, New York
13. HERMANN IMRE, 1990: Az antiszemitizmus lélektana. Cserépfalvi Kiadó, Budapest
14. HEWSTONE M., 1989: Causal attribution. Blackwell, Cambridge, Oxford
15. KELLEY H. H., 1971: Attribution in social interaction. General Learning Press, Morristown
16. LEWIN K., 1975: Csopordinamika. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest

17. LORENZ K., 1988: A civilizált emberiség nyolc halálos bűne. IM Könyvkiadó, Sopron
18. MANN TH., 1961: A törvény. In: Elbeszélései. Helikon Kiadó, Budapest
19. MOSCOVICI S., 1985: L'age des foules. Éditions complexe, Paris
20. SHAVER K. G., 1975: An introduction to attributional processes Winthrop, Cambridge, Mass.
21. SZÉCHENYI ISTVÁN, 1982: Napló. Gondolat Kiadó, Budapest
22. SMELSER N. J., 1962: A theory of collective behavior. The Free Press, New York
23. TURNER R. H., KILLIAN L. M., 1987: Collective behavior. Prentice Hall, New York
24. WHITE R., LIPPITT R., 1969: A vezető viselkedése és a tagság reakciója háromféle „társadalmi klímában”. In: Pataki F. (szerk.), Csoportlélektan. Gondolat Kiadó, Budapest
25. WILSON E. O., 1975: Sociobiology: The new synthesis. Harvard University Press, Cambridge, Mass.

